

БОРБЕ У САНЦАКУ ОД ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ ДО ФОРМИРАЊА Ш ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ

СТАЊЕ У САНЦАКУ ПОСЛЕ НАПУШТАЊА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ НА ДЕСНОЈ СТРАНИ ЛИМА

Стање у дежевском и штавичком срезу почетком 1942. године било је друкчије него крајем 1941. Убијања, пљачке и паљевине су престале. Свуда је била пустош и зга-ришта, нарочито у дежевском срезу, где је изгледало да се више ништа не може учинити да би било горе. Међутим, иако су убиства и пал>евине престали, за преостало становништво каступиле су невоље и немаштине. Огромне количине животних намирница биле су опљачкане и пожарима уништене за последњих неколико месеци 1941. године, а наступила је скоро тотална nestaшица соли и петролеума. Ни свака десета преостала кућа није имала могућности да упали шкиљаву петролејку. Соли није било ни за становништво нити за стоку. На Пепггеру су људи давали по 400 динара или 10 килограма жита или килограм масла за килограм соли.

Поред тога на ове крајеве се почетком 1942. године сручила још једна невоља. У јануару су се масовно појавиле избеглице из Рогатице, Горажда, Фоче, Устиколине и Чајничка. Муслиманске породице које су умакле четничком ножу бежале су у правцу Косова и Метохије. Оне су ишле преко Санцака на Сјеницу, а одатле преко Никића потока, Расна, Делимеђе, Сопоћана у Нови Пазар. Морале су ићи овако заобилазним путем кроз муслиманска насеља због тога што нису смеле да иду путем Сјеница—Нови Пазар, којм тропати подножјем планине Голија, одакле су их могле напасти четничке групе. У јануару јо кгххз Нови Пазар прошло преко 450 ггородица избеглих из Босне, са оки г.поо чланова. Кроз Санцак је прошло преко 1.000 породица. Избеглице су се налазиле у врло тешком стању. Бежећи беспутним теренима по мразу и дубоком снегу, успут су се многи смрзавали и умирали, нарочито мала деца у наручју

мајки. Већина избеглица је упућивана из Новог Пазара на Косово и у Метохију. Избеглице су са собом доносиле пегави тифус, који се ширио и међу становницима Санџака.

Срби су масовно напуштали Нови Пазар и одлазили у Рашку или неко друго место у Србији. С једне стране, најезда муслимана избеглица из Босне, а с друге бежаље Срба из Новог Пазара забрињавало је муслимане. Они су су бојали поновних вапада четника на Нови Пазар и уопште на муслимане у овом крају.

Политички и трговачки ортаци из предратне Југославије Тихомир Шарковић из Рашке и Аћиф Хаџиахметовић из Новог Пазара, оба сарадници окупатора а сада политички противници, успоставили су контакт и отпочели преговоре о заједничкој сарадњи у „интересу“ српског и муслиманског становништва. Преговори су вођени почетком фебруара у Новом Пазару. На овим преговорима није учествовао Тихомир Шарковић него његов син Божо са још двојицом официра из четничког одреда Машана Ђуровића, који се већ био ставио под команду Милана Недића, чиме је код Немаца добио легитимацију „Одред српске оружане силе“ и добијао плату и оружје да води борбу против народноослободилачког покрета. Од муслимана у преговорима су учествовали Аћиф Хаџиахметовић, Ахмет Даца и један представник проалбанске жандармерије. Овим преговорима је присуствовао и један немачки официр као представник Ортскоманде у Новом Пазару.

Почетак преговора био је нешто оштрији, јер је отпочело узајамно оптуживање. Божо Шарковић и Аћиф Хаџиахметовић су одржали политичке говоре и сваки је оправдавао поступке својих оружаных формација према муслиманском односно српском становништву, наводно изазваних поступцима друге стране. Сваки је полагао право политичког утицаја и успостављања власти на територији новопазарског среза, а оспоравао га другој страни. На крају су се сложили у следећем: да се питање територијалног разграничења одложи до маја текуће године; да се успостави слобода кретања и трговине између Новог Пазара и Рашке; да Рашка помогне пребацивање муслиманских избеглица из Новог Пазара за Косовску Митровицу; да жандармеријску станицу у Пиларетима заједно преузму и држе четници и албанска жандармерија.

Аћиф Хаџиахметовић и Тихомир Шарковић из овога споразума извукли су корист за себе. Они су споразумно отворили радње на територији дежевског и пегавичког среза. Шарковић их је снабдевао оним артиклима којих није било на подручју ових срезова, а Хаџиахметовић је достављао у Рашку текстилне предмете и дуван, које је набављао из Албаније. Тако су се ортаци из предратне

Југославије нашли заједно и у време окупације и богатили се.

У том крају се одгарао још један догађај почетком фебруара; формиран је Јаворски четнички корпус за моравички, студенички и дежевски срез. Корпус су Немци легализовали као јединицу Српске оружане силе — квислиншке владе Милана Недића. Немци су у току фебруара вршили претрес на подручју планине Голије и Рогозне ради потпуног уништења партизанских јединица и група после офанзиве у Србији. Они нису желели да у Србији буде ма каквих других наоружаних формација осим недићевских и љотићевских. Аћиф Хаџиахметовић покушао је да Србе прикаже као комунисте, као што су недићевци, љотићевци и четници говорили за муслимане. Муслимани су страховали због тога што су Немци помагали недићевско-љотићевске оружане формације, које су по њиховом мишљењу биле исто што и четничке. Они су се бојали да се опет не понови оно што је било у октобру, новембру и децембру 1941. године.

Споразум Хаџиахметовића и Шарковића код неких чланова Албанског комитета изазвао је сумњу да је дошао крај албанској власти на том подручју. Због тога је одржана седница комитета, којој је присуствовао и Ибрахим Лутви, окружни начелник из Косовске Митровице. Аћиф Хаџиахметовић и Ибрахим Лутви су уверавали чланове комитета да ће дежевски срез остати албанска територија и да ће се албанизирање становдаштства наставити без обзира на све приче са стране и сумње неких чланова Албанског комитета.

Да би доказао своју ттвиврженост идеји Велике Албаније, Аћиф Хаџиахметовић је покушао да интензивније утиче на албанизирање муслиманског становништва у срезу. Поново су отпочеле да раде албанске школе, а у Новом Пазару и школа за учење албанског језика. Издате су нове наредбе о обавезном ношењу ћулава и организоване су проалбанске манифестације. Овај нови талас албанизирања наилазио је код муслиманског становништва на разне облике спонтаног отпора као и раније. Аћиф Хаџиахметовић је нарочито инсистирао на томе да у школи за учење албанског језика сви носе ћулаве. Више омладинаца је стално долазило на часове у фесовима. УчиТељ је једног дана скинуо фес једном ученику и шимв оОрисао таблу. На то су сви ученици протествовали и напустили школу да се више никад не врате у њу. Покушаји Аћифа Хаџиахметовића и органа проалбанске власти нису успели да поново оживе рад у школи.

Основна организација Комунистичке партије у Новом Пазару није била у то време у вези ни са једним вишим партијским руководством. Она је покушавала да ступи у везу

са руководством у Косовској Митровици, алијеишло тешко. Другови из Митровице нису познавали друге другове изузев Емина Реџепагића и бојали су се провокација. Партијска организација у Косовској Митровици стављала је озбиљне примедбе на рад новопазарске организације. Реџепагић је у фебруару одлазио у Косовску Митровицу, разговарао са друговима и добио упутства за рад. После његовог повратка у Нови Пазар, око партијске јединице је окупљена већа група омладинаца и омладинки, а чланови партијске јединице су проширили круг људи са којима су одржавали контакт и настојали да на њих изврше утицај. Партијска јединица је организовала шири састанак у кући Асима Годовца. На састанку је размотрена политичка ситуација у срезу и у Новом Пазару. На њему је одлучено да се проширује круг симпатизера народноослободилачког покрета.

Италијанска команда у Пријепољу почетком фебруара послала је у Сјеницу хоџу Сулејмана Пачариза да организује у Пријепољу спровођење партизана који су заробљени 22. децембра 1941. године. Хоџа Пачариз изјавио је у Сјеници да италијанска команда пука у Пријепољу хоће са партизанском командом да изврши замену партизана за заробљене италијанске војнике. Од 18 заробљених партизана, међу којима су се налазили и рањеници, Пачариз је одвео у Пријепоље 13, а 5 рањеника је и даље остало у Сјеници јер Пачариз тада није могао да их пребаци. Од 13 партизана Италијани су заменили свега четири, и то Веру Димитријевић, Милана Глишића, Драгицу Парезановић и Микана Павићевића. Хоџа Пачариз је за новац пустио још Реша Хашимовића и Семеуна Карамарковића, док су Италијани седморицу стрељали.

После одступања из Нове Вароши и преласка партизанских снага на леву страну Лима, недићевци, љотићевци, легализовани четаици Драже Михаиловића код Недића и Немаца и његови „нелегализовани“ четници заузели су Нову Варош и цело подручје до тада слободне територије на десној страни Лима. Поред ових квислиншких формација једним делом територије господариле су и наоружане квислиншке формације муслиманске милиције хоџе Пачариза.

Недићевско-четничке формације су рачунале да ће ући у Сјеницу, па су њихове снаге, под командом капетана Вучка Игњатовића, стигле у село Гоње. Игњатовић је са својим снагама сачекао у Гоњу да се коначно споразуме са Хасаном Звиздићем и да утврди начин и дан уласка одреда у Сјеницу. Он је позвао Звиздића да дође на разговор у Гоње. Хасан Звиздић није прихватио позив, већ се изговорио да је болесан и позвао Вучка Игњатовића да дође у Сјеницу сам, без веће оружане пратње, што је Игњатовић учинио. На састанку виђенијих муслимана из сје-

ничког среза Игњатовић им је приговорио зашто нису помогли уништење партизана. У име присутних и осталих муслимана сјењичког среза одговорио му је представник села Урсла Раман Папић. Он је рекао да овога пута нису **напали** на партизана зато што су видели да четници врше насиља над српским становништвом и да га пљачкају. Због тога су, одустајући од напада на партизана, решили да четнике не пуштају у муслиманска насеља. Као пример навео је четнике Божа Ћосовића, који су се тада налазили у Лопижама и пљачкали по српским кућама. Игњатовић се изговорио да Божа Ћосовић није под његовом командом и он нема против ако га нападне и отерају из Лопижа и сјењичког среза. Убеђивао их је да он командује редовном војском и да ће она успоставити ред и поштовање закона. Али представници муслимана сјењичког среза нису дали пристанак да недићевско-четничке формације уђу у Сјеницу. Тада се Игњатовић вратио из Сјенице у Гоње, одакле је извршио покрет својих снага на Караулу—Милошев До—Каћево—манастир Милешево, где је сместио главо ових квислиншких формација.

Команданти недићевско-четничких одреда у Санцаку настојали су да било на који начин уђу у Сјеницу, па су због тога слали Недићу предлоге да у Сјеницу уђу недићевско-четнички униформисани одреди заједно са Немцима, који ће „под изговором да ће редовне трупе од сада гарантовати личну и имовинску безбедност наредити да се у најкраћем року положи сво оружје које имају и Срби и муслимани“. Поред тога, предлагало се да се Немцима прикажу муслимани као неверни, увек спремни на „борбу против Срба, па макар и са комунистима“.

Из Недићевог кабинета је на те предлоге одговорено 12. фебруара под Пов. М.П.О. бр. 30 да се предузму чишћења комуниста: део нововарошског Санцака до реке Лима, затим плагоетама Јадовником и Гиљевом. Да се чишћење изврши и заузета територија осигурава под командом потпукооника Момчила М. Матића са штабом у Новој Вароши. У поменутом наређењу се одређивало која ће јединица запосести који крај на десној страни Лима. Затим је било наређено да штаб одреда у Сјеници са потребним снагама затвори правце код села Карауле, Тријебина и Раждагине, а **остају** правци да се осматрају. Да се у свим „ослобођеним“ варошима и селима успоставе оштинске власти од „поузданих и утледних Срба“. Да се образују варошке и сеоске страже у јачини од десетине до вода, такође од „поузданијих Срба, под командом бољих подофицира ИШ млађих официра“. Међутим, Немци нису помогли ове квислиншке формације да уђу у Сјеницу. Тако су оне у Санцаку држале само Нову Варош.

У нововарошком и делу милешевског среза, после повлачења партизанских снага преко Лима, настала је тешка ситуација. У нововарошком срезу није остављена ниједна партијска јединица нити су одређени комунисти који би под новим условима илегално радили у народу. По селима је остало више чланова Партије који нису на време били обавештени о повлачењу, па их је непријатељ одсекао од Нове Вароши те нису могли да се повуку, или су се поколебали и самоиницијативно остали у својим селима. У Бистрици је остао цео позадински батаљон зато што му на време није био одређен правац повлачења, те му је непријатељ пресекао одступницу. Исто се десило и са позадинском партизанском четом у Дренови. Отуд се није повукао Будимир Думић, који је добио задатак да припреми чамац за пребацивање преко Лима. Он је задатак добио док се рачунало да ће се пребацивање извршити испод села Дренове. На десној страни Лима остала је основна партијска јединица само у Дивцима радећи у илегалним условима.

Четници, недихевци и љотићевци по селима нововарошког и милешевског среза на десној страни Лима поступали су горе него четници Божа Ћосовића у Лопижама. Они су пљачкали, силовали, тукли, палили и убијали. Насиља су вршили тобож зато што је народ помагао партизанима док су тамо **борави** Јш. По селима су се смењивали четничко-недихевски одреди и сви су пљачкали, саслушавали људе и жене чија су деца отишла у партизанима, тукли их и тражили како знају да им предају оружје. Нарочито су тукли по селу Радоињи тражећи новац који су, према њиховим обавештењима, партизани закопали, затим су премлаћивали људе по Вранешима, Кокином Броду, Дрмановићима, Радијевићима, Комаракима, Дражевићима, Бистрици, Дренови, а посебно у Новој Вароши.¹

Средином фебруара у партизанско село Дренову дошли су четници из Бурађе и Негбине под командом Васа Шуњеварића, и од људи тражили да им предају оружје. Неколико људи је то учинило. Затим су четници зашли по кућама и покупили војничка одела, цокуле, опасаче, чутурице, порције, пешкире, чарапе, рукавице и девојачке опреме. Након пет дана опет су дошли. Ухватили су Милоша Дивца, Љуба Дучића, Војка Радаковића и Милтвоја Ромадића и отерали их у Косатицу. Тражили су списак позадинске партизанске чете, као и списак оних који су отишли у партизанима. Све су их тукли и мучили, а Милошу Дивцу су чупали бркове. Тако су у другим селима хватани

¹ Крстоније Ђерковић, учитељ из Дебеље, у селу Комаранима тукао је Анку Гујаничић од 70 година псујући јој мајку скојевску.

људи преостали из позадинских партизанских јединица. Ова подивљала руља је тражила од ших да им кажу и одају јој и оно што не знају.

Хоџа Сулејман Пачариз добио је одобрење од Италијана да формира милицију у свим муслиманским селима на десној страни Лима, затим у Пријепољу и у селима милешевског среза на левој страни Лима, изузев у Комаранима и Бродареву и стави под своју команду. Он је свој штаб сместио у Пријепољу. На муслимане који нису хтели да му се покоре и ступе у милицију, примењивао је четнички батинашки метод. Формирао је такозвани летећи вод, са којим је ишао од села до села, силом терао људе у милицију и приморавао их да од њега купе пушке. Плљачкао је све што је могао не само од Срба него и од муслимана. Удруживао се са појединим сељацима да продаје њихову или опљачкану стоку и никад им није давао новац. Ко би се усудио да му га затражи, бивао је испребијан. Био је страх и трепет за муслиманско становништво као и четници за српско. Када је упадао у српска села, правио је у њима пустош као четници у муслиманским.

Хоџа Пачариз је упутио проглас муслимаша у коме им се обратио као вођа санџачке милиције и позвао их да се сви до једног сврстају под његову заставу. У том прогласу је оштро напао комунисте и њихову борбу против окупатора, позивајући муслимане у борбу против комуниста поред осталог и из верских осећања. Он је у своме прогласу летебно величао мусолинијевску Италију:

„Треба да знате да је вођа фашистичке Италије Бенито Мосолини заштитник муслиманског света и његов највећи добротинитељ; да је званична политика Италије у окупираним областима бивше Југославије у првом реду: продубљивање и учвршћивање односа са муслиманским светом и његова заштита ...

Треба да знате и да добро упамтите да вам је једини спас потпуна и искрена сарадња оа италијанским војним властима, које су једине у стању да вас заштите...”

У прибојском срезу Италијаии су настојали да се формира муслиманска милиција, као и четничка оружана формација, нарочито на левој страни Лима. Према њиховој замисли, обе формације би им помогле у борби против партизана, а у исто време биле антагонистички оријентисане једна према другој. Формирање, међутим, није ишло лако. Италијани су уложили велике напоре док им ово није успело.

Прво је формкрана муслиманска милиција у Прибоју, а затим у Забршици. У Забрњици је формирана милиција ради зангтите од упада четника из Босне. Милиција је у почетку патролирала по муслиманским насељима, затим је почела залазити и по српским селима ради застрашивања становништва, а убрзо је почела да пљачка и врши друга насиља. Људи из српских села почели су да се окупљају и наоружавају ради одбране. Бивши жандарми и подофицири су им се каметнули за старешине сврставајући људе у четничке одреде. До заоппгрених односа и сукоба између милиције и четника дошло је, међутим, тек када је милиција изапала на положаје четника у селу Кукуровићима. У овоме нападу погинуло је пет четника. Четници су тражили заштиту од Италијана. Италијани су дошли и извршили увиђај, али су и даље обе антагонистичке наоружане формације остале свака на својим положајима. Међу српским и муслиманским сТановништвом ширена је мржња и оно је позивано да ради освете устане у борбу једно против другог.

Бјелопољски партизани по селима овога среза су разоружали људе који су пришли четницима за време четничког надирања из беранског у бјелопољски срез између 27. јануара и 4. фебруара. У Шаховићима је око 7. фебруара одржано саветовање партијске организације бјелопољског среза, које је трајало непуна два дана и коме је присуствовао секретар Обласног комитета КПЈ за Санџак Рифат Бурџовић Тршо. На саветовању је гаворено о политичком стању и борбеној способности партизанских јединица овога среза са освртом на борбе од 27. јануара до 4. фебруара. На крају одлучено је да се територијални батаљони означе редним бројевима и да се затражи одлука о томе од вишег надлежног војног штаба, као и да се затражи од вишег штаба да донесе и формално решење о формирању Бјелопољског НОП одреда, који је већ постојао на основу раније одлуке Среског комитета. Територијални батаљони су добили редне бројеве и у њима су извршене неке измене у командном особљу.² Командант одреда остао је Саво Дрљевић, а за заменика команданта дошао је Раде Радовић, за политичког комесара Томаш Жижић, за заменика Војислав Булатовић Струњо. Али се о томе чекала одлука вишег штаба. Под командом Бјелопољског НОП одреда, поред

* Штабове батаљона сачињавали су: у 1. батаљону прво в.д. команданта Љубо Раосављевић, а затим командант Милован Јелић, политички комесар Велимир Пешић. У 2. батаљону командант Радисав Луковац, политички комесар Драгоје Кујовић. У 3. батаљону командант Љубомир Бакоч, политички комесар Веселин Булатовић. У 4. батаљону командант Марко Секулић, политички комесар Раде Бајчетић.

четири бјелопољска батаљона, неко време су били и Берански ударни батаљон, Батаљон „Алекса "Билас" из Поља и Комбиновани батаљон Дурмиторског НОП одреда, јер су се до прве половине марта налазили на територији бјелопољског среза. Партијска организација бјелопољског среза настојала је да што боље распореди комунисте по батаљонима како би појачала политички рад у њима. Командантни и командири су посвећивали посебну пажњу борбеном оспособљавању бораца и трудили се да своје јединице оспособе и за теже борбе против непријатеља.

Тек половином фебруара пглаб Црногорско-санџачког одреда донео је одлуку о формирању Бјелопољског НОП одреда. Када је касније Врховни штаб сазнао за ову одлуку, он је упозорио Главни штаб за Санџак да штаб Црногорско-санџачког одреда није имао право на то, јер оно припада само главним штабовима односних покрајина. Врховни штаб је истакао да је нелогично да на истој територији постоје два одреда: „један без војске а други с војском". У таквој ситуацији Врховни штаб је укинуо Црногорско-санџачки одред и одобрио формирање Бјелопољског НОП одреда.

У то време скоро цео пљеваљски срез се налазио под контролом партизана, изузев села око Пљеваља, у којима су четници обављали службу предстраже ради обезбеђивања италијанског гарнизона у граду. Поред тога, на Мељаку се налазио један позадински четнички батаљон. Овај батаљон се према партизанима односио пасивно, али су наооужане групе батаљона упадале у муслиманска села и на територији пљеваљског среза и на територији иеточне Босне, и пљачкале становништво. Партијско руководство пљеваљског среза је решило да разоружа овај батаљон и ради тога што он омета мобилизацију бораца у партизанске јединице. Број бораца у партизанским јединицама сваким даном се повећавао, па су се у срезу вршиле припреме за формирање ударних баталона и Пљеваљског НОП одреда.

После повлачења партизанских снага на леву страну Лима, делегат Врховног штаба, у споразуму са члановима ПК КПЈ за Србију и Обласним комитетом КПЈ за Санџак, формирао је у Каменој Гори 9. фебруара Српско-санџачки НОП одред како би се лакше руководило јединицама из Србије и Санџака. У Штаб одреда су ушли: командант Владимир Кнежевић Волођа, политички комесар Милинко Кушић а за члана штаба одређен је Љубодраг Ђурић. У пглабу су радили Милован Ђилас, Петар Самболић, Војо Лековић и Љубиша Урошевић. Руководство је извршило реорганизацију јединица. Из партизанских јединица Србије одстрањен је већи број људи, делом као болесни а делом као „слаби борци и забушанти". Њима је дата новчана помоћ и упућени су у Босну. Делегат Врховног штаба је о томе обавестио

друга Тито, саветујући да их Врховни штаб не прими. Друг Тито се са овим није сложио, па је наредио да се ови људи прикупе како буду стизали у Чајниче, Горажде или Фочу. Тито је о томе писао Миловану Ђиласу: „Сматрамо да сте неправилно и неправедно поступили са људством које сте пустили да лута“. Тито је и у писму Кардељу и Иву Лоли Рибару од 23. фебруара, говорећи о ситуацији у Санџаку, писао о томе да је Милован Ђилас као делегат Врховног штаба у баталлонима из Србије „извршио велику чистку, јер је преко 200 људи дисквалификовао као партизане и послао на све четири стране света. Ми сада те људе прихватимо и настојимо да их користимо једним делом у позадинској служби, а једним делом у партизанским редовима“.

Баталони из Србије који су сређени у Каменој Гори упућивани су по наређењу Врховног штаба у правцу Чајничка, од којих је 1. марта формирана Друга пролетерска народноослободилачка бригада. У Каменој Гори је извршена реорганизација оних санџачких јединица које су се до тада налазиле на десној страни Лима. Од бораца из Златарског батаљона и људи из позадинских јединица и служби, као и једног броја партијских радника из нововарошког среза формиран су Први и Други златарски батаљон.³ Тада је формиран и милешевски батаљон „Љубиша Миодраговић“.⁴

На Каменој Гори ое нашао и изванредан број партијско-политичких радника из Србије и нововарошког среза који нису били распоређени у јединице. Они су распоређени на рад у милешевски, пљеваљски и бјелопољски срез. Тада су извршене промене и у Обласном комитету КПЈ за Санџак и у Обласном комитету СКОЈ. Члан Обласног комитета Момир Бошковић отишао је у батаљон, а секретар Обласног комитета СКОЈ Владо Дамјановић на партијско-политички рад у пљеваљски срез. За организационог секретара Обласног комитета дошао је Мишо Цветковић,⁵ који је у Новој Вароши био члан Среског комитета. Непго касније за

* Састав штабова ових батаљона јв био: У 1. златарском за команданта је постављен Предраг ВласипоК, касније Владо Жугић, затим Чедо Друловић, за политичког комесара Јово Грбовић, а за заменика Гојко Друловић. У 2. златарском за команданта је постављен Слободан Ничаковић, за заменика Момир Пуцаревић, за политичког комесара Роде Стевовић, а за заменика Моша Бошковић, касније Милојко Друловић.

⁴ У Милешевском батаљону „Љубиша Миодраговић“ за команданта је постављен Добрица Баковић, за заменика Драгутин Дивац, за политичког комесара Војин Бојовић, а за заменика Велибор Љујић.

⁵ Миши Цветковићу Је право име Рафаел Батино. Он је као комуниста био осуђен на робију и до рата је издржавао казну у Сремској Митровици.

секретара Обласног комитета СКОЈ дошао је Данило Кнежевић. Обласном комитету СКОЈ додељени су на рад Јован Марјановић, Мирко Милојковић и Драгица Шапоњић. При Обласном комитету КПЈ за Санџак установљено је одељење за агитацију и пропанду, у коме су радили углавном другови и другарице из агитпропа у Новој Вароши. Обласни комитет Партије, СКОЈ и одељење за агитацију и пропаганду смештени су у Маоче. На рад среским комитетима у милешевском, пљеваљском и бјелополском срезу додељени су Николија Петровић Кока, Лала Ивковић, Зага Стојиловић, Радмила Миљковић, Махаило Грбић и Мирко Ћуковић.

У Обласном комитету је владало мишљење да у Санџаку није довољко учињено за придобијање ширег круга муслимана за народноослободилачки покрет, посебно у милешевском срезу, јер је у њему дозвољено стварање јаке оружане муслиманске формације у служби окупатора. Ради разматрања ове ситуације и доношења одлуке о даљем раду одржан је састанак Среског комитета за милешевски срез, каде је присуствовао и организациони секретар Обласног комитета Мишо Цветковић. Иако је партијска организација милешевског среза била веома активна у раду на придобијању муслимана за народноослободилачку борбу, и постигла резултате који су у тадашњој ситуацији били могући, Мишо Цветковић је на том састанку критиковао рад комитета у односу на муслимане, првенствено у местима где су искључиво муслиманска насеља као што су Комаран, Бродарево, Хисарџик, Каћево. Срески комитет није делио његово мишљење, али су ипак извршене неке измене у комитету. За секретара Среског комитета дошао је Милутин Дивац. На састанку је одлучено да се у Комаран упути Ахмо Шеховић, члан Среског комитета који је илегално радио у Пријепољу. То је учињено због тога што је Шеховић био у рођачким односима са тамошњим командантом милиције Хусеином Ровчанином, који је гримио Ахма Шеховића у своју кућу, али му није дозвољавао да излази из куће нити да се са ким састаје. Шеховић се није придржавао Ровчаниновог наређења већ је излазио, састајао се и разговарао са појединим људима. Ровчакин је наредио милицији да ухапси Ахма Шеховића када се буде налазио изван куће и да га спроведе у Пријепоље Италијанима, што је она и учинила.

АКЦИЈЕ И БОРБЕ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА У САНЦАКУ ДО ПОЧЕТКА НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ

Преласком јединица са десне на леву страну Лима знатно су појачане партизанске снаге у овом делу Санцака. Врховни штаб је наредио да се борци који се налазе на Каменој Гори распореде у пет батаљона. Он је дао упутство и како да се они распореде, три батаљона је требало пребацити у Чајниче, а два употребити за сређивање ситуације у бјелопољском срезу и за дејство на комуникацији Пријепоље—Пљевља, као и за блокирање Пљевља са северне стране. Оваквим распоредом Врховни штаб је желео да осигура слободну територију у овом делу Санцака и да појача партизанске снаге у рејону Чајнича ради сузбијања четничког утицаја на територији између Чајнича и Пљевља, Пљевља и Рудог и Чајнича и Горажда, како би се са те територије могла вршити мобилизација нових бораца у партизанске јединице. Овај део Санцака, као и поменути део у источној Босни морали су бити слободни и ради очекиване помоћи од Совјетског савеза, која је требало да стигне авионима и спусти се на припремљени терен крај Жабљака. Ту помоћ је од Жабљака требало упућивати у источну Босну правцима Челебиће—Фоча и Левертара—Косаница—Хоћевина—Металка—Чајниче. С друге стране, требало је да ове јединице, према замисли Врховног штаба, својим политичким радом у народу помогну развијање братства и јединства између Срба и муслимана ради заједничке борбе против окупатора. Упоредо са акцијом разбијања четника и са политичким радом у народу, требало је да ове јединице помогну и спровођење блокаде италијанског гарнизона у Пљевљима и да му онемогуће употребу комуникације Пријепоље—Пљевља, Пљевља—Рудо, Пљевља—Чајниче и Пљевља—Шавник, као и да спрече испаде делова његовог гарнизона у селима ради репреоалија над становништвом. Споразумом са муслиманима било би омогућено спровођење блокаде италијанског гарнизона и у Бијелом Пољу.

Из Камене Горе упућени су 10. фебруара 1. и 2. златарски и Милешевски батаљон у Бабине и Врбово са задатком да контролишу комуникацију Пријепоље—Пљевља, онемогуће саобраћај непријатељу том комуникацијом и спрече испаде делова италијанског гарнизона из Пријепоља преко Барица и Брашанског брда у том правцу, као и да сузбију и разоружају четничке групе на том простору и у селима једног дела прибојског среза на путу Пљевља—Рудо, вршећи уснут, политичким радом, мобилизацију нових

бораца. По доласку у Бабине Милешевски и 1. златарски батаљон су се сместили у селу, а 2. златарски батаљон је продужио у Врбово. Италијани су средином фебруара својим нападом преко Барица изненадили 1. златарски и милешевски батаљон због неопрезности бораца из 1. златарског батаљона који су се налазили на обезбеђењу према Барицама. Оба батаљона су ступила у борбу иако их је непријатељ напао изненада. Када је непријатељ са неколико одељеша скијаша покушао да заобиђе положаје, батаљони су се под борбом повлачили према Врбову. Италијани су минобацачком и артиљеријском ватром тукли правце њиховог повлачења. Окупаторске трупе су запалиле основну школу у Доњим Бабинама, опљачкале и попалиле куће и зграде седам домаћинстава, затим су опљачкали куће и запленили 30 оваца Милану Милошевићу и око 100 оваца Миленку Стељићу, а Милана Милошевића су одвели у Пријепоље и стрељали. Из кревета су однели непокретног Драга Лојанчића, коме се изгубио сваки траг. Када се непријатељ пред вече повукао у Пријепоље, Златарски и Милешевски батаљон су се поново вратили у Бабине.

Слободна територија у источној Босни била је једним делом повезана са пљеваљским и дурмиторским срезом преко Челебића. Челебиће је држала јача група четника под командом Спасоја Дакића. Врховни штаб је издао наређење јединицама I пролетерске бригаде да ликвидирају ово четничко упориште. Напад на Челебиће је извршен 16. фебруара. У акцији је учествовао и део 1. пљеваљске чете, правцем Мељак—Планина Љубишња—Ограђеница—Доњи Мештровац, где је поставила заседу и држала је целу ноћ, затим Мелачка позадинска партизанска чета заједно са Језеро-шаранском четом, правцем Мељак—Попов До—Војтине—Челебиће, и прве ушле у Челебиће без борбе, јер су четници већ били побегли из њега. Партизани Прве пљеваљске чете су у току ноћи ухватили четника Мила Сарића и разоружали га. Он им је рекао да су пролетери заузели Челебиће. Тада се део ове чете упутио према Челебићу, где је у његовом засеоку Конопљишту разоружао четнике, док је једно одељење са пушкмитраљезом послао низ Тару, на челу са Душаном Фундићем, ради проналажења четника који су се скривали по шумама Тарских кањона. Сутрадан је део Прве пљеваљске чете, заједно са позадинском Мељачком и Језеро-шаранском четом, извршио покрет од Челебића преко Ријеке, Војтине и Шула за Мељак.

Два дана касније Врховни штаб је, одређујући задатке јединицама на терену Челебића, поставио и задатак да се у договору са Александром Ранковићем, који је био упућен у Челебиће, рашчисти ситуацију у Мељаку и Шулама

евентуалним разорујањем тамошњих четника,¹ а затим да се успоставе народне страже и народноослободилачки одбори.

Разорујање су извршили Прва пљеваљска, позадинска Мељачка и Језеро-шаранска чета. Пре разорујавања одржан је састанак коме су присуствовали Мишо Зорић, Жарко Видовић, Мирко Пејатовић, Милован Радовић, Илија Зечевић, Јагош Радовић, Милко Старчевић и команда Језеро-шаранске чете. На састанку је усвојен план да се четници на целом терену изненаде и разорујају. Међутим разорујавање није почело према предвиђеном плану. Једна патрола Прве пљеваљске чете срела се пре одређеног рока са једном патролом четника, која на позив није хтела да положи оружје. Партизани су припуцали и једног из четничке патроле ранили. Остали су се предали. Овај сукоб је алармирао друге четнике. Тада је од Глибаћа наишао Будо Милићевић са групом од око 30 новомобилисаних партизана. Када су дошли до Вишњице, четници су помислили да партизани иду на њих, па су их дочекали ватром из пушака. И партизани су одговорили ватром. У сукобу је погинуо четник Дујовић, а један партизан је тешко рањен који је на путу за болницу подлегао ранама. Милутин Јеловац се онда са групом од око 40 људи повукао у Трновице. Након разорујавања осталих људи из четничког Мељачког батаљона партизани су ступили у преговоре са Јеловцем и групом која се налазила са њим у Трновици. Већина људи из групе колебала се и захтевала да се преда оружје. Јеловац је решио да се преда, док су њих десетак из групе побегли у Босну. Јеловац је изјавио да ступа у партизане.

Тих дана је званично формиран Први пљеваљски ударни батаљон „1. децембар“.² Одлуку о његовом формирању прочитао је Мишо Павићевић пред борцима батаљона крај школе у Мељаку. Овај батаљон је имао и пратећи вод од 15 бораца са наорујањем: једним лаким минобацичем, једним тешким митраљезом типа „максим“ и два пушкомитраљеза. У селу Бољанићима формиран је 1. марта Други пљеваљски батаљон.⁸

После одласка делегата Врховног штаба, чланова ПК КПЈ за Србију и чланова Главног штаба Србије из Санџака

¹ Радило се о мељачком четничком батаљону под командом Милутина Јеловца, подофицира бивше југословенске војске.

* Штаб батаљона су сачињавали: командант Жарко Видовић, заменик команданта Радош Зечевић, политички комесар Мирко Пејатовић и заменик Момчило Бајчетић.

⁸ Штаб батаљона су сачињавали: командант Велимир Кнежевић, заменик команданта Милун Дробњак, политички комесар Ђорђе Роћен, нешто касније Владо Дамјановић и заменик Ахмо Баровић, касније Данило Јауковић.

у Фочу, Врховни штаб је својим наређењем од 20. фебруара поново успоставио кадлежност Главног игтаба НОП одреда за Санцак и у њему извршио измене. Командант штаба је остао Владимир Кнежевић Волођа, а постављени су за заменика команданта Миле Перуничкић, за политичког комеоара Велимир Јакић и за заменика Бошко Ђуричкивић. У састав штаба ушле су све јединице на територији Санцака, укључујући и Црногорско-санџачки одред, у чијем су саставу остале снаге које је овај одред имао до тада, са задатком да стоји у тесној вези „са осталим оанџачким снагама . . . , као и деловима Комског одреда који оперише у грределу Колашин—Мојковац—Андријевица—Бераие". Овим наређењем Врховни пгтаб је команданта и политичког комесара Главног штаба за Санцак одредио да непосредно руководе свим мобилним снагама које су прешле са десне стране Лима и јединицама из пљеваљског среза, које све „треба формирати у батаљоне јачине 120—170 партизана".

Задаци које је тада Врховки штаб поставио Главном штабу за Санцак састојали су се у следећем: да се ликвидирају све четничке снаге у Санџаку, као и оне које би покушале да надиру на ову територију од Рудог и Пријепоља; да се спроведе блокада Пљеваља, спрече испади и пљачка непријатеља и настоји да се што више заплени оружја и другог материјала; да се спроведе активна блокада Вијелог Поља и спречи четнички утицај у томе крају уз сарадњу црногорских снага око Колашина; да се посвети посебна пажња комуникацијама Рудо—Пљевља и Пријепоље—Пљевља, јер су то „правци којима се може очекивати непријатељско надирање"; да се учврсте јединице завођењем реда и дисциплине у њима и смени попустљиви старехшшки кадар. Врховни штаб је озкачио као главна партизанска упоришта у то време Хоћевину—Мељак, Заборак и Бабине—Врбово.

Врховни штаб је одлучио да се од снага које су прешле са десне стране Лима формира II пролетерска бригада. Војо Лековић је на једном састанку у Фочи предложио другу Титу да се санџачке јединице не укључе у II пролетерску бригаду, него да послуже за окупљање нових бораца у Санџаку а да се касније формира пролетерска бригада од бораца из Санцака. Тито је усвојио овај предлог.

У Чајниче је из Камене Горе прво упућен 2. шумадиски батаљон, а неколико дана касније, на тражење Врховног штаба, упућена су и остала три батаљона из Србије, 1. и 2. ужички и Чачански. Делови 1. ужичког баталона који су се кретали правцем Бабине—Врбово разоружали су заједно са 2. златарским батаљоном четнике у Бучју, које се налази на путу Пљевља—Рудо. Италијански пгићеници — четници из Пљеваља напали су преко села Крњаче 1, ужички бата-

љон. Четнички налад су Италијани потпомагали артиљеријском ватром. Батаљон је ступио у борбу, али су четкици били надмоћкији, боље наоружани и одморни. Други златарски батаљон је добио наређење да изврши покрет према Чемерно, да онемогући четнике да заузму положаје на том простору и да им својим деловима зађе за леђа. Када је стигао на Чемерно 2. златарски батаљон, морао је у целом саставу да прихвати борбу са четницима, јер су и они журили да заузму ове положаје. Милешевски и 1. златарски батаљон такође су добили наређење да одмах изврше покрет у правцу Крњаче и помогну 1. Ужичком и 2. златарском батаљону у борби против четника. Ужички и 2. златарски батаљон су цео дан водили борбу и одржали своје положаје. Због великог снега 1. златарски и Милешевски батаљон су пелу ноћ провели у покрету. Када су сутрадан заузели одређене положаје према четницима на простору Глог — преко Чемерна ка Крњачи и ступили у борбу, четници су се после краће борбе почели повлачити у правцу Пљеваља. Први ужички батаљон је извршио покрет према Бољанићима, Металци и Чајничу. Тада је Главни штаб за Санџак наредио 1. златарском батаљону да изврши покрет и смести се у село Дабовину а Милешевском у Готовушу северозападно од Пљеваља, док је 2. златарски батаљон добио наређење да крене у Бољаниће, где се валазио Главни штаб за Санџак.

Из Бољанића је 2. златарски батаљон кренуо у правцу Металке и Чајница, јер је био одређен да заједно са 1. ужичким и 2. шумадијским батаљоном изврши разоружавање четника у Заборку и околним селима, где су се окупљале веће четничке групе под вођством четничких официра из Србије. Њихов циљ је био да у погодном моменту пруже помоћ Италијанима из Рудог и Пљеваља при наладу на партизанске снаге у источној Босни и западном делу Санџака. Акција чишћеша овог терена извршена је 22. фебруара. У Заборку, где се налазио четнички штаб, похватано је неколико вођа, али је већина успела да побегне. Разоружаним четницима је саветовано да ступе у партизанске доброволчачке јединице. Партизани су на овоме терену нашли и одузели веће количине разних ствари које су четници били опљачкали око Горажда и Фоче. После ове акције 1. ужички и 2. шумадијски батаљон су се вратили у правцу Чајница, а 2. златарски је остао на терену Металка—Заборака. Његове две чете су се сместиле на Металци а једна у Заборку.

Први швеваљски батаљон је заузео положаје на простору Хоћевина—Шљиванско—Плијешевина, а 2. пљевалски на простору Вис—Хоћевина са леве стране комуникације Пљевља—Болганићи—Чајнице. Тако су 2. златарски,

Милешевски, 1. златарски и 2. и 1. пљевалки батаљон заједно са позадинским Премћанским батаљоном и Мељачком четом блокирали Пљевља са северозападне, западне, јужне и југоисточне стране и успоставили контролу на комуникацији Пљевља—Рудо, Пљевља—Чајнице и Пљевља—Жабљак.

Главни штаб за Санџак је, према наређењу Врховног штаба од 28. фебруара, формирао јужно од Пљевља групу коју су сачињавали 1. пљевалски батаљон, Премћански батаљон и Мељачка чета. Ова група је деловала на линији Маоче—Потпеће—Мелњак, затварајући правод Пљевља—Жабљак, а служила је и као резерва на правцима Шаховића и Мојковца. Главни штаб је одредио да се у случају потребе упути према Шаховићима и Милешевски батаљон.

Одласком партизанских јединица из Србије са терена Козице—Камена Гора—Обарде—Јабука овај простор и комуникација Пријепоље—Пљевља остали су без заштите и контроле партизанских снага. Тамо су се неко време налазили само партијско-политички радници и у неким селима слабе позадинске десетине са неколико пушака. Ове десетине су служиле за патролирање на томе терену и пазиле су да се по њиховим селима не крећу непожељна лица. Одсуство партизанских јединица су искористили Италијани. Они су 1. марта извршили испад у неколико села милешевског среза. Једна колона Италијана наступала је из Пријепоља преко Миоске заједно са муслиманском милицијом из Велике Жупе. Спалили су 25 кућа у Ковачевцу, Думљанима, Виношкој, Старом и Мијанима. Ова колона се састала на Јагњилу са комаранском милицијом и продужила у правцу Камене Горе. Друга италијанска колона са нешто Пачаризове милиције ишла је преко Сељашнице, Карошеvine, Голочевине и избила на Косе изнад Дугих Њива. Одатле је продужила према школи у Каменој Гори, где су се обе колоне састале. Непријатељ је у Каменој Гори попао 13 кућа, школу и зграду замљорадничке задруге са читаоницом. По селима је оговачкао стоку и друго. Италијани су у Карошевини убили Милоша Зиндовића, а из Камене Горе одвели у Пријепоље 7 људи и жена, од којих су њих шесторо стрељали. Тога дана су Италијани и четници извршили испад из Пљевља и у Обарде, опљачкали га, попалили и одвели члана Среског народноослободилачког одбора Сима Деспотовића и стрељали у Пљевљима.

После почињених злочина окупатора и домаћих издајника Главни штаб за Санџак наредио је Милешевском батаљону да преко села прибојског среза изврши покрет у правцу Бабина и Камене Горе ради контроле комуникације Пријепоље—Пљевља, ради заштите села на том простору и ради политичког рада у народу. Пре одласка Миле-

шевског батаљона ка гростор Бабине—Јабука—Камена Гора, Главки штаб за Сагадак је наредио Милешевском, 1. златарском и 2. пљеваљском батаљону да изврше напад на четнике у Жидовићима, Бушљама и Котлинама, у којима су се налазиле истурене четничке групе као предстраже окупаторском гарнизону у Пљевљима. У Жидовићима се налазио четнички штаб. Задатак ових партизанских скага био је да униште четничке групе и заплене њихову имовину и да у Жидовићима, Котликама, Бушњама, Брвеници, Готовуши и Крћама конфискују имовину оних који су отишли у четнике. Главни штаб је батаљонима одредио и правце којима су имали да изврше напад, као и то да напад отпочне 4. марта у 1 час. Други пљеваљски и 1. златарски батаљон су на време извршили напад, док је Милешевски нешто закаснио. Четници и њихов војвода Никола Бојовић уграбили су прилику да тим правцем побегну у Пљевља.

Партизанске снаге у бјелопољском срезу биле су распоређене на простору бјелопољског и граничном делу беранског среза. Павле Ђуришић је после неуспелих напада од 27. јануара до 4. фебруара поново прикуљао и организовао четничке снаге у беранском и андријевачком срезу. Чим су сазнали за ову четничку мобилизацију, Саво Брковић, делегат ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, и Бајо Секулић, делегат Главног штаба Црне Горе и Боке, одлучили су да расположивим партизанским снагама око Матешева нападну четнике на простору Бара Краљских пре него што би четници извршили напад на њих. Напад је извршен 19. фебруара са преко 800 бораца, али није успео. Партизанске снаге су биле слабо наоружане, те су се неке јединице приликом напада слабо држале.

Павле Ђуришић је 20. фебруара прикупио своје јединице у Барама Краљским, поделио им оружје које је добио од Италијака из Берана, одморио људство један дан и 22. фебруара напао партизанске снаге које су браниле Матешево. Ђуришићеви четници су разбили партизанску одбрану и истог дана пред вече заузели Матешево, а сутрадан 23. фебруара после слабијег отпора партизана ушли су у Колашин. Истог дана су продужили за Липово, затим за Требаљево и даље према Штитарици. Четници су у Лгатову затекли неколико рањених партизана и побили их.

Истовремено када је извршен напад на Матешево, четничке снаге у јачини од 350 људи извршиле су напад на партизанске јединице које су се налазиле према Бијелом Пољу и беранском срезу. Напад је извршен преко села Равне Реке и са територије беранског среза, као и од Бијелог Поља према Јабучну. Према Бијелом Пољу су се налазили 1. бјелопаљски батаљон и Батаљон „Алекса Ђилас“, а према беранском срезу 3. бјелопољски и Берански бата-

љон. Циљ четничких капада био је кродор у правцу Мојковца како би још више угрозили полозкаје партизана око Колашина. Овим четничким кападаша садејствовала је италијанска артиљерија из Бијелог Поља. Читав дан је вођена жестока борба, нарочито око села Жари и Пала, где се налазио Берански батаљон. Четници су на овоме сектору извршили вгапе јуриша, али су и поред неких локалних успеха одбијани. Партизани су их противнападима и заобилазким обухватом разбили и натерали на повлачење. Тако су спречене намере ових четника да продру према Мојковцу и помогну акцију оних четника који су вршили напад на Матешево и Колашин. На страни партизана погинуло је 4 а рањено 5 бораца, док је на страни четника било око 15 мртвих и 10 рањених. Погиуо је и командант једног четничког батаљона Богић Ивановић, бивши жакдармеријски поручник.

Када је ноћу између 22. и 23. фебруара штаб Црногорско-санџачког ореда сазнао да су четници разбили партизанске снаге и да наступају грема Колашину, он је у томе правцу послао Берански батаљон и Батаљон „Алекса Ђилас“ да помогну Комском одреду при одбрани Колашина, али је већ било касно — четгоши су 23. фебруара око подне ушли у Колашин.

Како је заузимањем Колашина и Липова угрожека територија дурмиторског среза, то је пглаб Дурмиторског одреда 25. фебруара формирао сик>авински источни сектор са снагама од 470 бораца под командом Бранка Перовића. Ове снаге су имале задатак да пггите пролаз преко Вратла и даље до Ускока. Четници нису намеравали да нападају у правцу дурмиторског среза него у правцу Мојковца. Из Бијелог Поља су вршили напад у правцу Модрог Дола да би везали партизанске снаге за тај терен, чиме би било олакшано њихово настулање од Колашина ка Мојковцу.

Четници су 27. фебруара кренули у напад и следећег дана су заузели Подбишће и Поља. Главнина партизанских снага са сињавинског сектора пребацила се у Пољски катун изкад Штитарице, док је на Вратлу остала Ускочка чета од 85 бораца и 15 бораца из Горње Мораче. Онамо је пребачена још једна чета са Планинице да непријатељ не би продро преко Градишта у лравцу Крње Јеле. Четници су 2. марта изјутра заузели Мојковац. Тада је лглаб Бјелополског одреда под командом Сава Дрљевића организовао одбрану на линији Крстац—Лепеначка коса. Он је прикупио оне делове партизанских снага које су се повукле из колашинског среза испред надирања четника. То су били остаци Колалхинско-речинског и Лиловог батаљона из Комског одреда, затим је прикупио 3. бјелопол>ски и Берански батаљон и две чете батаљона „Алекса Ђилас“, а задржао је

и Дурмиторску чету, која је послата преко Санцака да се прикључи снагама које су се бориле против васојевићких четника, али је каено стигла. После напуштања Колашина чети је наређено да се врати у Црну Гору. Штаб одреда ју је задржао да би могла да учествује у нападу на Мојковац.

Напад је са овим прикупљеним јединицама почео ноћу између 3. и 4. марта и после огорчене борбе четнички фронт је гробијен. Истовремено су други делови Бјелопољског партизанског одреда водили борбе са четницима који су нападали од Бијелог Поља, Равне Реке, Раките и Мајсторовине. Када су четници почели да одступају преко Таре, партизанске снаге под командом команданта сињавинског сектора Бранка Перовића ступиле су у борбу на левој страни реке. 4. марта око 10 часова четници су из Мојковца били протерани на леву страну Таре. Партизани су на четнике који су бежали путем Мојковац—Колашин испалили из минобацача две мине⁴ и обе су пале међу четнике, што је међу њима изазвало још већу панику. Поред тога, командант 3. бјелопољског батаљона Љубомир Бакоч са делом своје јединице наднео се над четнике десном страном Таре и нагонио их да загази у хладну воду. Четници су на левој страни реке организовали одступну одбрану оним деловима који су се налазили у Пољима и омогућавали им повлачење према Колашину. У овим борбама партизани с десне стране Таре су имали 2 погинула и 4 рањена, док је на левој страни реке једна чета Језеро-шаранског батаљона неопрезно упала под унакрсну ватру четника и ту изгубила 13 бораца. Четници су у овој борби претрпели озбиљне губитке.

Тада су берански батаљон и батаљон „Алекса Ђилас“, као и Дурмиторска чета продужили у празцу Колашина. Са овим јединицама је отишао и Саво Дрљевић ради ступања на дужност команданта Комског одреда. За команданта Бјелопољског партизанског одреда дошао је Велимир Терзић. Партизани су очистили терен од четника све до Маркова брда, у непосредној близини Колашина на његовој северној страни, али кису могли да гоне делимично разбијене и деморалисане четнике и да их истерају из Колашина због тога што је снег био још веома велик, што су борци били заморени и што су располагали са врло мало муниције.

Партизанске снаге које су се налазиле према Бијелом Пољу одбијале су све четничке нападе, а 5. марта су извршиле напад на њих на линији Јабучно—Церово и протерале их у Бијело Поље. Следећег дана је извршена акција

⁴ Партизани су уз минобацач имали свега неколико мина, па због тога нису ни могли њиме ефикасно да делују против четника.

чишћеша Равне Реке и Мајсторовине, која се такође завршила успешно. Тако је цела територија бјелопољског ср>еза, изузев Бијелог Поља и његове најуже околине, опет била под контролом партизанских снага.

Блокада Пљеваља коју су спроводиле партизанске јединице ометала је, а често и потпуно онемогућавала снабдевање окупаторског гарнизона месом, кромпиром и другим пољопривредним и сточним производима. Италијани су увидели да се редови њихових штићеника — четника веома споро повећавају и да нису у стању да се успешно одупру партизанским снагама, а камоли да их униште. Они такође нису могли ни сами ни заједно са квислиншким оружаним формацијама да са успехом предузму општу офанзиву против партизанских снага на слободној територији у Санцаку, Црној Гори и источној Босни. Због тога су из Пљеваља вршили честе дневне испаде, нападајући појединачно партизанске јединице дуж комуникација са намером да их разбију и Пљевља ослободе блокаде. Користили су и одсутност партизанских јединица у појединим крајевима, па су вршили испаде у незаштићена села. Тамо су пљачкали, палили и убијали, рачунајући да ће суровим репресалијама натерати народ да откаже помоћ народноослободилачкој борби. У том циљу они су 6. марта бомбардовали Бољаниће бацивши неколико десетина бомби. А 8. марта су извршили јачи испад из Пљеваља у правцу Бољанића са око 1500 војника и 200 четника, које су поред артиљерије пратила и три тенка. Својим нападом обухватили су простор од реке Ћотине до гребена Вис—Локва—Градина североисточно од Бољанића. Ширина фронта је износила око 15 км. Према непријатељу су се налазили 2. пљ>еваљски батаљон у Бољанићима са предстражом у селу Готовуши и 1. златарски у селу Заостру. Оба батаљона су имала око 250 бораца. Непријатељ се у зору 8. марта сукобио са партизанском предстражом код Готовуше. Предстража се уз борбу повлачила према Бол>анићима. Други гавеваљски батаљон је ступио у борбу око пет километара испред Бољанића. Иако је непријатељ и бројно и наоружањем био много надмоћнији, споро је напредовао. Он је из артиљеријских оруђа тукао све брежуљке за које је предпостављао да се на њима налазе партизани. Због удаљености и споре везе 1. златарски батаљон је ступио у борбу нешто касније. Напао је непријатеља изненада с бока, што је изазвало забуну и пометњу. Муђутим, како оба батал>она нису отпочела дејство истовремено, успех је био слабији. Борба је вођена све до после подне, када је непријатељ присилио 2. говеваљски батаљон да се повуче према планини Ковачу, а 1. златарски у правцу Поблаћа.

Непријатељ је ушао у Бољаниће, запалио школу и куће, као и куће у близини Бољанића и пред вече се вратио у Пљевља, узнемираван успут од мањих партизанских делова. На страни партизана 3 борца су погинула а 1 је рањен док се непријатељски губици нису могли утврдити. Према извештају из Пљеваља он је претрпео веће губитке. После ове борбе 2. пљеваљски батаљон је распоређен у Ходевине близу Бољанића, а 1. златарски у селу Милаковцима са предстражама у источном делу Крћа, док је 1. пљеваљски батаљон распоређен у Ходевине.

Италијани су 11. марта у јачини једног батаљона заједно са групом четника извршили испад из Пљеваља у правцу Ходевине, где се налазио 1. пљеваљски батаљон. Први батаљон је унапред био обавештен о предстојећем нападу Италијана и четника, па је заузео положај на једном делу Бјеловог брда. У извиђање је послата једна десетина. Четници су у току ноћи такође изашли на Бјелово брдо и поставили заседе. Када је партизанска десетина наишла на заседу, четници су на њу отворили ватру и тешко ранили омладинског руководиоца у батаљону Милана Контића. Да не би пао четницима у руке, Контић је бомбом извршио самоубиство. Непријатељ је заузео Бјелово брдо и тамо поставио минобацаче и топове, из којих је тукао положаје 1. пљевалског батаљона на Кршима с леве стране реке Володер, куда се батаљон повукао пред надмоћнијим непријатељем. Батаљон је цео дан водио борбу и одбијао непријатељске нападе. Када је борцима нестало муниције, морао се повући на нове положаје југозападно изнад Шљиванска. Италијани и четници су запалили основну школу у Ходевинама, опљачкали и запалили неколико партизанских кућа. Они су у Тикови, која се налази поред Ходевина, опљачкали и попалили Контића куће, затим су се вратили у Пљевља.

Поред погинулог Милана Контића, непријатељ је заробио једног борца, одвео га у Пљевља и егрељао. Губици на страни непријатеља нису утврђени. Једна чета 1. пљеваљског батаљона добила је име Милана Контића. Први батаљон се након повлачења непријатеља поново вратио у Ходевине. Ускоро је отишао у Какмуже и Драгаше ради лакшег контролисања пута Пљевља—Жабљак.

Плашећи се репресалија од стране Италијана и четника, једна група од око 40 сељака, Срба и муслимана, из Косанице, Левертаре и Битина, побегла је у Пљевља ноћу између 11. и 12. марта. Организатор бекства били су Грубан и Богдан Петровић и Шеле Ђурђевић. Како је у то време било тешко са исхраном на територији Дурмиторског партизанског одреда, Моша Пијаде је наредио да се конфискује имовина одбеглих. Конфискацију су извршиле једна дурми-

торска чета и партизанска стража из Левертаре. Конфискација поштитчки није корисила иародноослободилачкој борби у овоме крају, нарочито зато што су неовлашћено и недозвољено попаљене неке куће.

Трећи пљеваљски батаљон је формиран 14. марта у Мељаку/⁶ Његовом формираљу присуствовао је поштитчки комесар Главног штаба за Санџак Велилић Јакић. Батаљон су сачињавали дотадашње партизанске чете: мељачка и бобовска, као и људи који су раније припадали мељачком четничком батаљону, па су носле његовог разоружања ступили у партизане. Овај батаљон је прво био распоређен на простор Трновице—ПЈијешевина—Шљиванско, са одбрамбеним положајем на левој страни реке Володер.

Одлуком Главног штаба за Санџак средином марта формиран је Пљеваљски НОП одред, у чији су састав ушли 1. 2. и 3. ударни пљеваљски батаљон и позадинске партизанске јединице: Премћански и Матарушки батаљон и Потпећка чета. Штаб одреда су у прво време сачиљавали командант Жарко Видовић,⁷ политички комесар Мишо Павићевић и заменик поштитчког комесара Будо Милићевић. Касније је за команданта одреда дошао Велимир Јакић, за поштитчког комесара Будо Милићевић, а за заменика Гојко Друловић.⁷ За заменика команданта дошао је Велимир Кнежевић.

Око 10. марта Милешевски батаљон је одржао збор у Прибојским Голешима, на коме су изабрани одборници народноослободилачког одбора. Том приликом у батаљон је ступило неколико људи. Четници под командом Мита Пријовића напали су сутрадан на батаљом, али су одбијени. Из Милешевског батаљона погинули су Војислав Влаховић и Драгомир Ђоковић, док су четици имали једног мртвог, тројицу рањених и двојицу заробљених. Једна чета Милешевског батаљона ноћу између 14. и 15. марта на путу Пријеполје—Пљевља запленила је повећи транспорт намирница које су сјенички трговци упутили у Пљевља. Други пљеваљски батаљон је ноћу 16. марта напао четнике под командом Бошка Топаловића, подофицира бивше југословенске војске. Батаљон је успео да у току дана разоружа један део четшка, док су остали са својим командантом побегли

Штаб батаљона су сачињавали: командант Илија Зечевић, заменик Слободан Рончевић, политички комесар Душан Јеловац и заменик Радош Контић.

⁶ За команданта Првог пљеваљског батаљона постављен је Љубо Меденица, који је до тада био командир чете у истом батаљону.

⁷ Измене у саставу одреда извршене су због тога што је Жарко Видовић отишао за команданта Бјелопољског НОП одреда, а Мишо Павићевић на рад у позадини. Дотадашњи командант Бјелопољског одреда Велимир Терзић отишао је за начелника Главног штаба за Црну Гору и Боку.

Италијанци у Пљевља. Други Пљевљански и 1. златарски батаљон забранили су становништву на свом терену да носи намирнице на пијацу у Пљевља. Ноћу између 17. и 18. марта Милешевски батаљон је извршио акцију прикупљања оружја у селима Звијезду и Чаушевићима поред комуникације Пријеноње—Пљевља, јер је окупатор у њима био отпочео да ствара своја упоришта.

Италијани и четници 20. марта у четири колоне извршили су испад из Пљеваља у правцу Вруље и Маоча. Прва колона се кретала правцем Пљевља—Отиловићи—Вијенац—Козице—Вруља; друга Пљевља—Матаруге—Љутић—Вуково Брдо—Стрмећица—Вруља. Остале две колоне су се кретале преко Коријена и преко Потпећа у правцу Маоча. На путу кретања прве две колоне налазио се Милешевски батаљон. Он није долазио у додир нити ступао у борбу са овим колонама јер му се у густој магли учинило да се крећу веће снаге непријатеља. Милешевски батаљон се повукао у правцу Граба, заноћио у Горици и сутрадан преко Коврена дошао у Маоче. Обласни комитет и Главни штаб за Санџак приговорили су штабу батаљона што није сачекао непријатеља и извршио напад на њега. Непријатељске колоне које су се кретале у правцу Маоча сукобиле су се са Премћанским баталјоном и Дурмиторском четом. Партизанске снаге су ступиле у борбу и приморале непријатеља да се повуче према Матаругама и прикључи колони која се кретала у правцу Вруље. Непријатељ је у Вруљи запалио зграду основне школе и зграду бивше жандармеријске станице, затим је плаћакао по селу и загшио неколико кућа, након чега се повукао у Пљевља. Он је похватио и неколико сељака и одвео их у Пљевља. У току борбе на Коријену рањен је један партизан, четници су имали 3 мртва и 3 рањена, док италијански губици нису утврђени.

У току марта Италијани из Бијелог Пола заједно са четницима вршили су честе испаде према положајима партизанских јединица, нарочито на линији Љешница—Церово—Бандера—Бојиште. Положаји око Бандере су више пута прелазили из руке у руку. Берански и бјелополски четници рано изјутра 23. марта извршили су испад у три правца. Они су из Бијелог Пола пошли једним правцем ка Окладама, другим према Церову, Бандери и Филиповића косама, а трећи правцем Бијеле воде—Мајна гора. Најјачи удар је био у правцу Бандере, где се налазио 1. бјелополски батаљон. Борци овог батаљона су се рапоредили и сачекали четнике док им нису дошли на блиско одстојање, а онда су их засули ручним бомбама. У бацању бомби карочито се истакао Ратко Човић, који је сам убио неколико четника. У борби је погинуо водник Никодим Шћепановић из Шаховићког батаљона, штитећи одступницу свом воду. Први

бјелопољски батаљон био је принуђен да се повуче у правцу Чокрлија, али су четници у каснијем противналаду одбачени преко Церова. Овај четнички напад помагала је италијанска артиљерија из Бијелог Поља.

Према положајима 3. пљеваљског батаљона четници су на десној страни реке Володер држали положаје у Брвеници, Тикови, Рујевцима, на Бјеловом брду и у Орљи. Штаб 3. батаљона је самоиницијативно предузео акцију против ових четника 24. марта. Две чете су пре зоре прешле Володер, разбиле четнике на простору Краљичино брдо-Бијели камен и овладале положајима које су држали четници. Четници у Орљу и Коритима били су одсечени, али су се уз борбу повукли преко Брвнице и заједно са четницима са других положаја побегли у Пљевља. Партизани су овладали положајима које су дотле држали четници. Италијани су те положаје тукли артиљеријском ватром после повлаченња четника и баталон се пред вече повукао на своје раније положаје. Сутрадан су четници уз помоћ једног вода италијанских војника изашли из Пљеваља и покушали да поврате изгубљене положаје и заузму партизанске, али без успеха. Партизани су их одбили и они су се пред вече повукли у Пљевља. Четници су овог пута имали 3. мртва. Партизани су конфисковали имовину тројице четничких организатора и вођа из овога краја и запалили им куће*

Истог дана када је Трећи пљевалски батаљон извршио акцију против четника на десној страни реке Володера. 1. и 2. златарски и 2. пљеваљски батаљон напали су пред зору на село Саставке. Главни штаб за Санџак био је наредио да напад изврше три батаљона. Међутим, тамо се налазила само мања група четника која је обављала стражарску дужност. У овој акцији је погинуо један четник, док су четворица ухваћени. Из Другог пљеваљског батаљона погинуо је борац Димитрије Срдановић. После ове акције партизански батаљони су се вратили на свој ранији терен. Главни штаб за Санџак извршио је тих дана размену положаја између 1. и 2. златарског батаљона да би се 1. златарски батаљон одморио, јер је винге од месец дана скоро сваки дан учествовао у борби или некој акцији.

Први пљеваљски батаљон је у другој половини марта хитроерао четнике, којима је командовао Бошко Лацман из села Црнобора, и запосео положаје код Омарића и Влаховића. Затим је организовао рушење мостова и пропуста на путу Пљевља—Жабљак од Оцака до Таре. Штаб батаљона је упућивао и мање групе добро наоружаних бораца

* Овим четницима запаљене су куће због тога што су наговарали сељаке да ступе у четнике и претили им да ће са Италијанима попалити куће свима оштма који не ступе у њихове оружане јединице.

у непријатељску позадину, да нападају непријатељске делове, прикупљају обавештења и хватају изразите издајнике.

Око 600 Италијана, са нешто четника и муслиманске милиције, извршили су 25. марта испад из Прибоја у правцу Прибојских Голеша. Када су стигли у село вршили су оганту говачку по кућама. Запленили су сву стоку коју су нашли и потерали у Прибој, похватили су и неке селџаке и потерали их као таоце. При напуштању села италијански војници су заједно са домаћим издајницима запалили неколико кућа. При повратку за Прибој напао их је Милешевски батаљон између Маржића и Калафатовића. Напад је изненадио непријатеља и унео пометњу у његове редове. После краће борбе Италијани су убрзано одступали, остављајући један део опљачканих ствари и сву опљачкану стоку. Италијани из Прибоја покушали су да помотну својој групи тукући артиљеријском ватром партизанске положаје. Милешевски батаљон је поред опљачканих ствари и стоке запленio преко 2.000 пушчаних и митраљеских метака, 57 ручних бомби, 26 ћебади, 26 ранаца, 26 огртача и друго. Ослобођена су три таоца, док је један нађен мртав. У овој борби Италијани су имали преко 20 мртвих и рањених. Милешевски батаљон није имао губитака. Четници и милиција су помогли Италијанима да спасу комору, те је један део опљачканих ствари однесен у Прибој. Четници су им помогли да однесу у Прибој своје мртве и рањене. Милешевски батаљон је стоку и ствари вратио селџацима из Прибојских Голеша.

У зору 27. марта из Пријепоља је дошла у Забрдње Тоце позећа група четника и опколила кућу Михаила Стиковића са намером да похвата његове синове Драга. Милана и Спасоја, као и Милоја Тописировића, секретара партијске јединице у Тоцима. Попшто им траје пошло за руком да ухвате поменуते борце, четници су из куће одвели у Пријепоље две жене и једног дечка. Када је Милешевски батаљон обавештен о нападу, предузео је потеру, али су четници умакли у Пријепоље. Сутрадан, 28. марта, из Пријепоља Италијани су у јачини од једног батаљона преко Столице и Барице дошли у Забрдње Тоце. Они су у селу опљачкали веће количине жита и разних других намирница и ствари, као и око 1.000 грла крупне и ситне стоке, запалили куће и зграде 13 домаћинстава, међу којима и домаћинство Михаила Стиковића. Ухватили су Схаоја Стиковића, везаног га отерали у Пријепоље и касније стрељали. При поврапсу за Пријепоље једна колона је ишла преко Барица; њу су напали делови Милешевског батаљона и натерали је у бекство. Партизани су том приликом, запленили један лаки минобацач, непшто мина, ручних бомби и пушчане муниције,

као и нешто ранаца напуњених стварима опљачканим у селу. Неколико сељака из Барица отишло је 29. марта у Пријепоље, пријавило се италијанској команди и изразило своје жаљење што су партизани напали Италијане у њиховом селу, правдајући се да они нису криви за то. Италијани су сељаке стрпали у затвор и касније тројицу од њих стрељали.

Четници у пљеваљском срезу били су распоређени око Пљеваља ради обезбеђивања италијанског гарнизона у вароши. Овим четницима су командовали Јован Јеловац, делегат Драже Михаиловића за Санџак, Ратко Ђуровић, Богољуб Ирић, Бошко Топаловић, Бошко Лацман и други. Штаб пљеваљског НОП одреда предузео је акцију чишћења терена од ових окупаторских чувара. Напад на четнике извршен је ноћу између 27. и 28. марта. У њему су учествовали 1. и 3. ударни батаљон, Премћански батаљон, затим и Косаничка позадинска чета. Четници су се налазили у Зеници, Шуманима, Љућу, Видри, Комини, Паучу, Поточима, Брвеници. Премћански батаљон је напао од Коријена према Илином Брду и Матаругама, 1. батаљон и Косаничка чета правцем Горње Село—Шумани—Љуће—Бијело поље, 3. батаљон и Мељачка чета према Комини и брду Гостечу. Италијани из Пљеваља и са Плијеша помагали су четнике артиљеријском и минобацачком ватром.

Главни штаб за Санџак је касно обавештен о овој акцији штаба пљеваљског одреда. Али је и поред тога наредио 2. пљеваљском и 1. златарском батаљону да садејствују у правцу Готовуше и Жидовића. Батаљони су ступили у акцију доста касно. Четници су потиснути са свих положаја, иако је њихов отпор местимично био врло живав. Морали су да беже према Пљевљима даље од Жидовића. У овој акцији пљеваљске партизанске јединице су имале 4 мртва, док су четници имали преко 20 мртвих. Партизани су извршили конфискацију имовине неколико најистакнутијих четника.

Италијани су заједно са четницима 30. марта извршиле испад из Пљеваља са јачим снагама у правцу положаја 1. и 2. златарског и 2. пљеваљског батаљона. Партизанске снаге су се сукобиле са непријатељем код Готовуше. После краће и жестоке борбе непријатељ је натеран на повлачење. Делови поменутих батаљона гонили су Италијане и четнике тако да је њихово повлачење на појединим секторима прелазило у бежање. У тој борби нарочито се истакла III чета 2. златарског батаљона. У гоњењу непријатеља посебно су се истакли Живко Љујић, Андрија Рвовић, Мила Савић, Угљеша Пуцаревић и други. Они су се гушали са непријатељем када им је нестало муниције

и гађали га каменицама и шаржерима пушкомитраљеза. Нису заплешени минобацачи и тешки митраљези, које су Италијани напустили, јер су други делови партизанских снага забуном осули ватру на своје другове који су покушали да заплене напуштено оружје. На страни партизана неколико бораца је рањено, а Италијани су имали више мртвих и рањених. У борби су погинула и два италијанска официра и сахрањена у Пљевљима уз војне почасте.

Негде око 1. априла формиран је у Мијаковићима 4. пљеваљски батаљон.⁹ Новоформирани батаљон је добио задатак да се распореди од Маоча до Матаруга са обе стране реке Ћотине ради затварања правца од Пљеваља.

Четници су 6. априла извршили испад у правцу Горњег села—Крушева—Драгаша—Омарића. Нарочито је био јак притисак четника на Омарићу и Мандином врху. После жестоке борбе од неколико сати делови 1. пљеваљског батаљона су се повукли испред надмоћнијег непријатеља на висове испред Глибаћа. Сутрадан, 7. априла, и Италијани су извршили испад у правцу Косанице тукући партизанске положаје артиљеријском ватром. Дошли су заједно са четницима до села Дрнбора и Влаховића, а пред вече су се вратили у Пљевља. У овим борбама партизани нису имали губитака.

Четници су 10. априла извршили испад у правцу Оцака, Зекавица и Коријека. Них су дочекали делови 4. пљеваљског батаљона и присилили их на одступање према Илином Брду. Тада је из Пљеваља почела да дејствује италијанска артиљерија. На овоме сектору партизани су и 11. априла водили борбу са четницима. За два дана борбе погинуо је један партизан и један четник.

Половином априла штаб Пљеваљског НОП одреда протерао је у Пљевља две породице истакнутих четничких зликоваца. Као одговор на то Италијани су конфисковали имовину партизанских породица из Пљеваља, а људе протерали на слободну територију, задржавши таоце. На овај поступак Италијана, штаб Пљеваљског одреда је одлучио да протера са слободне територије породице четничких симпатизера, њихових старешина и познатих пљачкаша и паликућа. Из Косанице и других села протерано је у правцу Пљеваља око 30 породица.

Изјутра 15. априла јаче италијанске и четничке снаге извршиле су испад из Пљеваља у правцу Бољанића, где се налазио 2. пљеваљски и 2. златарски батаљон. Непријатељ је наишао на партизанске положаје код Готовуше. Снаге ових батаљона су ступиле у борбу, која је

⁹ Штаб батаљона су сачиниавали: командант Слободан Бујишић, заменик Радован Перуничкић, политички комесар Урош Голубовић и заменик Милан Чабаркана.

вођена скоро цео дан. У току борбе непријатељ је услео да потисне партизанске снаге са положаја, али се и он пред вече почео повлачити према Пљевљима. Тада су пљеваљски и Златарски баталон извршили контранапад и гонили су непријатеља све до Жидовића и Јутова испред самих Пљеваља. Партизани нису имали губитака.

Команда Алписке дивизије у Пљевљима основала је 16. априла пљевалку муслиманску милицију. Поводом тога је квислиншки „Пљеваљски весник“, који је уређивао издајник Глигорије Божовић, хвалио овај акт окупатора, изражавајући жељу „да се број милиције повећа, а приступ је слободан сваком поштенем и исправном грађашу из наших крајева, без обзира на веру“. Тих дана је према споразуму швеваљских четника и муслиманске реакције формиран Ковачки муслимански четнички одред. За војводу ковачког проглашен је учитељ Хамдија Ђ. Кријешторац. Четнички војвода Ратко Ђуровић издао је наредбу 17. априла у којој је истакао значај осниваша Ковачког четничког одреда у борби против комукиста, наређујући „да сви санџачки четнички одреди ступе у везу с Ковачким одредом и раде братски на истребљивању белосветских пропалица из Санџака“.

Павле Ђуришић се 12. марта обратио команданту српских четника у Страњанима тражећи помоћ ради уништења партизана у бјелополском и пљеваљском срезу. Он је предложио и план операције. Према том плану српски четници са десне стране Лима наступали би главном колоном од Бродарева — северно од Слатине — северно од Коврена, а са помоћном колоном на Гранчарево—седло Лисе—Коврен. Четници Павла Ђуришића наступали би главном колоном правцем Оштрељ—Јабучно—Шаховићи, а са помоћном колоном Улошевина—Прошћење—Барице. Почетком априла четници под командом Богдана Богдановића из Страњана напали су Полимски партизански батаљон и присилили га на одступање у правцу Ливадица али су их партизани својим противнападом одбацили преко Лима. Четници су око 12. априла поновили напад на Полимски батаљон и присилили га да одступи према Лиси. Сутрадан су партизани извршили противнапад, одбили четнике, који су се преко Кања повукли у правцу Бродарева. На страни партизана погинула су два борца, док четнички губици нису утврђени. Партизани су запленили више пушака и већу количину муниције.

Штаб Бјелополског НОП одреда послао је Врховном штабу 9. априла опширнији извештај о војној и политичкој ситуацији на територији среза. У том извештају се каже да су јединице у току последња три месеца водиле жестоке борбе са чешичким бандама које су, сем пружања војне

заштните окупаторском гарнизону у Бијелом Пољу „покушавале и да остваре свој сан: продор у Санцак и успостављање директне везе са србијанским четницима“. Даље се у извештају каже: „Непрекидним тромесечним акцијама и борбом успели смо да ометемо све њихове офанзивне намере, да им нанесемо тешке губитке и да сачувамо до сада врата Санцака“. Штаб одреда је извештавао да су партизанске снаге под његовом командом држале положаје на линији Сјенокоси—Мучница—Развршје—Слијепач-мост—Јабучна градина—Ујнице—Сутиван.

Штаб је истицао да ће од сада примењивати партизанску тактику ратовања, која дотле није примењивана због тога што су јединице биле принуђене да са четницима воде фронталне борбе ради одбране територије која је од особитог значаја у војно-политичком погледу. Штаб је даље извештавао да је партизанским снагама несгало муниције, па су принуђени да је купују по цени од 8 — 10 лира метак.

Штаб је процењивао да се у Бијелом Пољу налази око 2.500—3.000 италијанских војника, док су четници које су Италијани плаћали држали положаје на прилазима Бијелом Пољу и Рибаревини према беранском срезу. Штаб је сматрао да је циљ васојевићких четника под командом Павла Ђуришића заузимање Мојковца, чиме би се прекинула веза са партизанима око Колашина и угрозиле партизанске снаге које су држале Велики Препран и Вратло према Сињавини. Након тога би четници, по мишљењу штаба одреда, отпочели општу офанзиву на слободну територију.

Штаб је известио да је формирао односно прогласио већ постојеће батаљоне 2. 3. и 4. ударним. Реорганизацију је извршио због тога да би батаљоне ослободио колебљивих појединаца и оспособио за офанзивне акције и борбе на ширем терену. Још је формиран и 5. ударни батаљон од бораца Полимског позадинског батаљона. Поред пет ударних батаљона у бјелопољском срезу, постојала су још и два позадинска батаљона и две чете. Те јединице су држале одређене положаје, добијале повремено мање оперативне задатке у садејству са ударним батаљонима и служиле као резерва за попуну ударних батаљона.

Јединице бјелопољског среза водиле су опште борбе против четника од 16—20 априла у Миочу и Равној Реци. У Миочу и Добрињу непријатељ је успео да створи четничке групе. Када комунисти нису успели да известан број ових људи одврате од учешћа у квислиншкој формацији, Штаб бјелопољског НОП одреда је у сагласности са организацијом Комунистичке партије бјелопољског среза, донео одлуку да се у тим селима ликвидирају четничке формације. У чишћењу су учествовали 1. и 5. батаљон, под командом Велипра Терзића. Четници су разбијени и проте-

рани у правцу Бијелог Поља. Истога дана када су потучени четници у Миочу, васојевићки четници, под командом Павла Ђуришића, извршили су продор на партизанску територију са намером да се пробију према Шаховићима. Партизани су са њима два дана водили борбу на линији Јабучно—Зелени до—Бојишта. Другог дана борбе четници су протерани у правцу Бијелог Поља, претрпевши губитке од 27 мртвих, 6 рањених и 12 заробљених. Партизани су изгубили 6 бораца, а 8 је рањено. Међу њима је погинуо и Милован Јелић, командант Првог батаљона. Миливоје Томовић, који једошао на место Јелића, тахође је погинуо након два дана.

РАД НА СЛОБОДНОЈ ТЕРИТОРИЈИ САНЦАКА

Слободна територија Санцака од фебруара до краја маја 1942. године простирала се на лезој страни Лима. Она је обухватала цео пљеваљски срез, изузев Пљеваља и неколико села непосредно уз Пљевља, цео бјелополски срез, изузев Бијелог Поља и села око њега, део милешевског среза на левој страни Лима и повремено део прибојског среза такође на левој страни Лима. Слободна територија Санцака геаслањала се на слободну територију у источној Босни и на слободну територију дурмиторског, колашинског и неко време беранског среза у Црној Гори.

На слободној територији Санцака политички су радиле у народу Комунистичка партија, Народноослободилачки фронт, Антифашистички фронт жена и Савез санцачке омладине, уз партизанске јединице и команде места, а посебно народноослободилачки одбори, који су као органи власти допринели све бројнијем укључењу народа у борбу. Овај политички рад у позадини и у јединицама одвијао се према упутствима Обласног комитета КПЈ за Санцак. Обласни комитет је у то време упутио народу неколико прогласа којима га је упознавао са општом линијом Комунистичке партије Југославије у условима народноослободилачке борбе и позивао Србе, Црногорце и муслимане на јединствену борбу против окупатора.

Одељење за агитацију и пропаганду при Обласном комитету умножавало је брошуре у којима су обрађивана поједина питања из марксизма, разни чланци из народноослободилачке борбе у Југославији, директиве и упутства Врховног штаба, а нарочито чланци који су се односили на оснивање, задатке и рад народноослободилачких одбора, затим разне партизанске песме и др. Поред тога, то одељење је издавало вести о развоју народноослободилачке борбе носитуацији на фронтима у Југославији и савезничким

фронтовима. Обласни комитет је материјал достављао свим партијским органацијама на слободној и неослобођеној територији и партизанским јединицама које су се налазиле под командом Главног штаба НОП одреда за Санцак.

Обласни комитет КПЈ за Санцак посветио је посебну пажњу марксистичко-политичком уздицању чланова Партије на својој територији. Поред редовних теоретских састанака основних партијских јединица, који су одржавани једанпут недељно ради прорађивања појединих тема из марксизма и материјала ЦК КПЈ, Обласни комитет је организовао и курсеве за већи број чланова Партије, као и курсеве за чланове СКОЈ. Кусевима је руководио организациони секретар Обласног комитета Мишо Цветковић. Курсеви су били организовани преко средских комитета за бјелопољски, пљеваљски и милешевски срез и одржавани су у Мојковцу, Шаховићима, Бујацима, Маочу и на Каменој Гори.

Партијске организације су развиле обиман политички рад у народу. Често су одржавани састанци у оквиру народноослободилачког фронта, а и посебни са женама и омладином. На овим масовним скуповима објашњавани су циљеви народноослободилачке борбе и улога издајника који су ступили у службу окупатора. Оваквим политичким радом постизани су значајни успеси у добровољној мобилизацији нових бораца за партизанске јединице, као и у пружању свестране помоћи фронту у храни, одећи, обући, смештајем и неговањем рањеника и набављањем лекова и завојног материјала. Оваквим радом проширивани су редови Партије новим члановима и стваране основне партијске јединице тамо где до тада нису постојале. Упоредо са оснивањем нових партијских јединица, оснивани су по селима и скојејевски активи. У великом броју села формиране су антифашистичке организације жена и организација санџачке народне омладине, које су заједно са организацијама Комунистичке партије одиграле велику улогу на организовању свестране помоћи фронту не само на територији Санџака него и изван њега. Као резултат рада са омладином у пљеваљском срезу одржан је 7. априла велики омладински митинг на Косаници, коме је присуствовало око 1.000 омладинаца и овмладинки. На њему је, поред осталих, говорио и Данило Кнежевић, секретар Обласног комитета СКОЈ за Санцак.

Један од најважнијих задатака партијске и других масовних организација био је успостављање народноослободилачких одбора. У сваком селу формиран је месни (кметски) народноослободилачки одбор. У пљеваљском и бјелопољском срезу постојали су срески, општински и месни НОО, док је у милешевском срезу мањи део територије био

слободан, па су тамо формиран само месни народноослободилачки одбори. Месни НОО су бирани на сеоским зборовима. За председника и одборнике гласало се дизањем руке. Општински и срески НОО бирани су на општинским односно среским конференцијама, које су сачињавали делегати изабрани на сеоским зборовима.

Од самог почетка рада народноослободилачких одбора водило се рачуна да тај рад буде правилан и правичан, јер су ратни услови стално наметали нове обавезе грађанима: мобилизацију нових бораца, исхрану војних јединица и снабдевање другим потребама, затим преношење, смештај и негу рањеника, старање о сиромашним породицама и разне друге задатке и обавезе. Партијске и друге масовне организације, војне команде места и војни штабови партизанских јединица такође су водили рачуна да НОО својим правилним радом стекну поверење народа. Тако је Штаб Пљеваљског НОП одреда, тражећи од Општинског народноослободилачког одбора у Косаници неколико пари волова са запрегама писао 31. марта следеће: „Волове одредите од онога ко их има, а никако бирати с обзиром на родбинске везе или ма што”. И месни народноослободилачки одбори су указивали на неправилан рад општинских НОО. Месни НОО у Косаници писао је 18. маја председнику општинског НОО: „Како си власан одредити Косаницу, тако будите милосни одредити и вашу кметију”¹ Исрески НОО су обраћали пажњу на рад општинских и месних НОО и упозоравали на недозвољене пропусте у њиховом раду. Срески народноослободилачки одбор за пљеваљски срез пише Месном народноослободилачком одбору у Ђурђевића Тари 28. априла:

„Друг партизан I батаљона Ђуро Ј. Раонић жали се да његова породица нема парчета хлеба има три дана. Ово је за сваку осуду од Месног одбора да дозволи да један партизан са породицом гладује. Нека Месни одбор нађе начина да се Раонићу помогне у исхрани... У оваквим случајевима одбор је дужан одмах интервенисати и дати хралу—помоћ гладнима”.

Народноослободилачки одбори у бјелополском срезу успоставили су неколико важнијих евиденција. Извршили су попис војних обвезника и радне снагенаторијисреза, што је омогућило правилну мобилизацију бораца за ударне батаљоне, сеоске страже и радну снагу на терену. Затим

¹ Из овога се види да је председник општинског НОО покушао да одреди веће обавезе другим селима, а смањи их грађанима свог села.

је извршен попис стоке, која је категорисана у теглећу и приплодну. То је такође помогло НОО да изврше правилну расподелу меса и правилно разрезавања давања. НОО су домаћинствима која нису имала стоке, као и избеглицима са Косова и Метохије додељивали нешто прахладне стоке ради исхране. Извршен је и попис људске и сточне хране, што је омогућило правилну расподелу за војне јединице и за становништво. Овакав рад ублажио је несташницу и спасао гладовања становништво и војне јединице иако је срез био оскудан, нарочито у житарицама. Поред тога је срески НО одбор организовао трговину између неких граничних муслиманских и српских насеља. Овом разменом долазило се до соли, петролеја, дувана, пушчане муниције и другог. Размене су биле нарочито повољне са комаранском и бродарском општинама, јер су отуд добиване веће количине пушчане муниције и соли.

Месни НО одбор у Каменој Гори на својој седници од 23. априла, после реорганизације и избора новог председника и неких одборника, усвојио је неколико значајних одлука. Одлучено је да се одмах приступи прикупљању намирница за исхрану, затим одеће и обуће ради снабдевања Милешевског батаљона. Да се спроведе широка акција за мобилизацију нових бораца. Да се организује борба против разних шпијуна које шаљу на њихову територију окупатор, четници и муслиманска милиција. Даље је решено да се обуставе сви слорови у вези са земљом до свршетка рата. На крају је била донета одлука о чувању шума. Уколико би се неко огрешио о ову одлуку одбор ће му забранити сечу у шуми.

Народноослободилачки одбори су морали да пружају помоћ великом броју сиромашних породица. Из сачуваних докумената види се како су НОО у Ђурђевића Тари и Пушоњском Долу указали помоћ у неких 70 случајева. При решавању ових проблема НОО су помагали и војни штабови. Штаб Пљеваљског одреда писао је НОО у Ђурђевића Тари 30. марта:

„Овлашћује се Народноослободилачки одбор Ђурђевић Тара да изузме 100 метара сена и да подели сиромашним становницима своје кметије. Имућни ће платити накнаду коју одреди Срески НО одбор у споразуму са овим штабом. Сено узети од сена Вујоша Петровића и Зиндовића”.²

Чиме су се све бавили НОО, види се и из једног сачуваног писма председника НОО у Ђурђевића Тари секретару

* Поменуто сено конфисковано је зато што су његови власници побегли Италијанима у Пљевља.

Среског НОО, у коме га позива да дође на збор грађана, где ће се решавати следећа питања: ујам од воденица, бесплатно млевење сиромашним породицама, сече шуме и забрана, помоћ сиромашним грађанима, сетва и помоћ сиромашнима у семену и сточној храни, исхрана породица оштра који стално раде у вези са задацима НОО, помоћ других села око старања о болници.

Народноослободилачки одбори у пљеваљском и бјелополском срезу су сваког месеца у току 1942. године, све до повлачења партизанских јединица са њихове територије, прикупљали намирнице за партизанске јединице у дурмиторском срезу и за болницу на Жабљаку. Иако су ови издаци, поред свакодневних редовних издатака, тешко погађали становништво, оно се редовно одазивало свакој оваквој акцији. Поред тога онамо су слате скоро све конфисковане животне намирнице. Због тешкоћа око исхране неких црногорских партизанских јединица, често се и претеривало у конфискацијама, нарочито на Косаници и још у неким селима пљевалског среза. Народноослободилачки одбор у Каменој Гори је у мају, за време борби против четника око Мојковца, у којима је учествовао и Милешевски батаљон, слао намирнице да би олакшао тамошњим НОО снабдевање партизанских јединица.

НОО су вршили у извесним случајевима и функције судске власти, на пример, када су биле у питању крађе, извесни брачни спорови и спорови међу грађанима. Било је случајева да су општински НОО осуђивали и на смрт за крађе.

У пролеће 1942. године народноослободилачки одбори су посветили посебну пажњу сетви. Обласни комитет КПЈ за Санџак дао је директиву да се засеје сваки комад обрадиве површине. Сваки месни НО одбор одржао је посебну седницу о овом питању. На седници је усвојен план сетве, којим су утврђене површине које треба засејати и број власника који могу сами, без икакве помоћи, да засеју своје површине. Даље је утврђено колико власника нема запрежну стоку за сетву, колико нема довољно семена и, на крају, колико нема ни једно ни друго. НОО су планом обухватили и земљиште оних власника који су побегли у градове окупатору или у непосредну близину квислиншких оружаних формација. План пролећне сетве био је остварен на целој слободној територији. Тог пролећа засејано је више обрадивог земљишта него ранијих година. Иако је непријатељска офанзива отпочела рано, НОО нису престали да извршавају свој план сетве све до повлачења партизанских јединица са слободне територије.

Сваки НО одбор је имао своју канцеларију, обично у селачкој кући, јер је окупатор заједно са домаћим издај-

ницима попалио скоро све јавне зграде по селима. Било је одређено и време у које се председник 1100 или који други одборник налази у канцеларији. Уколико би се десило да у неком народноослободилачком одбору занемаре канцеларију и радно време опомишале су их партијске организације шш виши НО одбори. Тако је Срески НО одбор за говеваљски срез упозорио писмом 10. априла Месни НО одбор у Косаници:

„Одмах отворите своју канцеларију да би гра^дани знали радно време и где се налазите, а не да вас траже по вашим кућама. Радно време одбора обнародујте“.

Срески народноослободилачки одбори су својим одлукама доносили и нормативна акта, као што су одлуке о установљењу стража као оружаних органа народноослободилачке власти. Затим су прописивали задатке стражама и одређивали које ће оружје носити стражари. Они су прописивали и које материјалне казне могу изрицати месни НО одбори, као и у чију ће корист ићи те казне.³ И Обласни комитет КПЈ за Санџак упутио је среским комитетима 6. априла упутство за рад народноослободилачких одбора.

И партизанске јединице на слободној територији у Санџаку одиграле су значајну улогу у народу својим политичким радом. Организације Комунистичке партије водиле су рачуна да се у војне јединице шаљу комунисти који су стекли искуство у политичком раду са народом и који знају и у тежим моментима да подесе своје држање према људима. Комунисти су у војним партизанским јединицама имали двојаке задатке: организационо-дисциплинско учвршћивање јединице и политичку активност јединице као целине у народу. Вођено је рачуна да у свакој чети буде бар онолико комуниста колико је потребно да се може формирати партијска ћелија; у батаљону је постојао биро партијске организације ове војне јединице. На истом принципу је била формирана и скојевска организација у батаљону. Чланови Комунистичке партије били су задужени да раде у појединим секторима у батаљону и на терену, као што су рад са омладином, рад са женама у Антифашистичком фронту жена који је био један од значајнијих фактора у народноослободилачкој борби, рад на културно-просветном сектору, рад на одржавању дисциплине у јединици и у вези са понашањем боржца у народу. Четне партијске ћелије су одржавале двојаке састанке. На једнима су расправљали унутрашњи проблеми чете, а на другима су

³ Из одлука НО одбора у Каменој Гори од 23. априла види се да су и месни НО одбори доносили о неким питањима одлуке које су имале нормативни карактер.

прорађивани материјали ЦК КПЈ и поједина питања из марксизма-лењинизма и вођене дискусије о појединим актуелним политичким питањима.⁴ Партијска организација у војним партизанским јединицама била је главни носилац политичког и културног рада у њима. Она је организовала разна предавања ради упознавања бораца читаве јединице са политичком и војном ситуацијом, као и са ситуацијом на фронтима савезника и у Југославији. Она је организовала читање вести, читање Билтена Врховног штаба, затим прогласа и упутстава, што је доприносило јачању политичке свести, јединства и борбености бораца. У свим јединицама није постизан лодједнак успех. Ево лга се о томе говори у извештајима Главном штабу за Санцак:

„У војничким акцијама другови се држе релативно добро. Истина, изврстан број, нарочито новодошлих другова, показује се недовољно спремним за борбу, нарочито на блиским одстојањима, али се настоји да се ти другови хпто пре војнички подигну ... Углавном, стање у том погледу је задовољавајуће. Јединство и морал у борби и ван ње је добар. Однос команде и партизана је складан — на друшрској основи и у складу са потребама дисадшлине и самодисциплине”.[®]

„Културно-политички ниво чета је средњи. Настојење је сасвим партизанско, тако да се и у најтежим моментима осећа дисциплина. Морал у борби и ван ње је на висини... Подвојеност међу четама се не осећа. Однос командног особља и партизана је правилан: на дужности службен ван дужности другарски”.⁶

„Политичка свест партизана у батаљону је добра. Скренута је пажња пол. Комесарима чета да науче сваког партизана да говори, а нарочито о политичкој ситуацији. У томе циљу одржавају се четни часови ... Партизани су добро дисциплиновани Гунђања и кри-тизерства нема изузев код неколицине... Морално стање батаљона као целине задовољава. Борбеност

⁴ Из сачуваних извештаја Главном штабу Санцака из априла и маја 1942. године које су подносили штабови Бјелопољског и Пљеваљског одреда, затим Милешевски, 1. и 2. златарски батаљон види се да су у војним јединицама проучавани чланци „Проглас ЦК КПЈ поробљеним народима Југославије”, „КПЈ и партизанска борба”, „Шта значи бити члан Комунистичке партије и његове дужности”, „Хитлеров нови ред у Европи”, „Економски развитак друштва”, „27. март и капитулација Југославије”, „Ко су Недић и Дража Михаиловић и њихов издајнички рад”, „Ко су усташе”, „О Фашизму”, „Држава и револуција”, „КПЈ у народноослободилачкој борби”, „Партизанска борба и муслиманска сиротиња” и друго.

® Из извештаја политичког комесара Милешевског батаљона.

• Из извештаја политичког комесара 1. златарског батаљона.

и јединство у борби добро је... Однос тартизана са селом је добар. Патроле нити појединци не залазе у куће да траже за себе храну без одобрења шлот наређења. Од 1. III до данас одржано је: 18 културних приредаба, 21 конференција и 1 збор".⁷

„Партизани из првог батаљона су у полштитком погледу много нагрעדовали, а у борбеном су показати да заслужују признање ... У другом батаљону је стање врло слабо у политичком и војничком смислу. Недисциплина и самовоља су честа појава. Прва чета мало се одваја, јер је била једно време у саставу првог батаљона и показала се као најбоља јуришна ударна јединица... Ми смо се озбиљно позабавили са стањем у овом батаљону. Тамо смо послали неколико наших људи који ће оздравити стање... Трећи батаљон је формиран од нових људи већином из позадинског мојковачког батаљона и жарске чете. Као борци су одшчни, али политички слабо стоје, има их и неписмених. Другови који тамо раде поклањају пуно пажње и са много воље раде са новајлијама ... Пети ударни батаљон... То су људи који су већ опробани у борби, код њих постоји хомогеност и већ су у неколико борби изашли као победници. Политички су у повоју. Рад је почео пре неколико месеци ... Командно особље је младо, али борбено и са пуно иницијативе... Формираћемо ускоро (4) ударни омладински батаљон."⁸

„Рад у јединицама се стално развија. Четне конференције и састанци су редовни. Политички часови се такође одржавају уколико дозволавају акције и материјал, кога заиста има врло мало... Најбољи политички рад је у првом батаљону... Људство је борбено и свесно зашто се бори. Постоји могућност да се и остале јединице у овом погледу уздигну. Најтеже ће ићи у другом батаљону, чије је људство под утицајем босанских четника раније... трећи и четврти батаљон ... ттредставља материјал по својој борбености добар, нарочито трећи батаљон, од кога ће се добрим делом моћи створити врло добре јединице... Однос командног особља и партизана је добар".⁹

Поред политичког рада, у партизанским јединицама се У слободним часовима спроводила и војничка обука. Она

⁷ Из извештаја политичког комесара 2. златарског батаљона Од 17. априла 1942. године.

⁸ Из извештаја политичког комесара Бјелопољског НОП одреда.

• Из извештаја политичког комесара Њљеваљског НОП одреда.

је спровођена према плану утврђеном од штабова баталона. Како је у партизанске јединице углавном ступала омладина, која раније Шпје прошла војну обуку, то је овакав рад био неопходан.

У погледу исхране партизанске јединице у Санцаку углавном нису оскудевале нити гладовале. Снабдевање је вршено добровољним давањем које су организовали народноослободилачки одбори, затим конфискацијом имовине домаћих издајника, запленом намирница од легтријатеља, куповином и реквизицијом. Извелгаји Главном штабу за Санцак о томе говоре следеће:

„Исхрана наших једшца за сада је добра. Били смо принуђени да умањимо оброк хлеба пошто не располажемо довољним количинама жита, али је то ипак довољно пошто се даје доста меса. На путу се нема шта стављати осим брашно.

До образовања одреда, јединице су углавном биле упућене на прехрану од грађана и из својих средстава која су прибављана путем конфискације народних непријатеља... Сада исхраном руководи интендантура штаба одреда... Меса ћемо за дуже време имати у довољној количини, уколико сачувамо резерве са којима располажемо. Стока која је за мужу, биће прикупљена на најсигурније место у коме располажемо са нашим имањем и биће образована фарма. У другом и четвртом баталону понекад није на време добиван оброк, али не због недостатка намирница, него због слабог сналажења батаљонског економа.

Што се тиче одеће партизани су прилично одевени. Многи од њих, заправо готово сви, снабдевају се од својих домова... Обуће има још увек у довољној количини, само је врло рђавог квалитета... Ипак људи нису боси. Највећа оскудица се осећа у рубљу”.¹⁰

„О исхрани се стара економ батаљона. Исхрана је подмиривања требовањем из интендантуре Главного штаба из Чајнича, конфискацијом и заменом за дуван и ракију, а ретко и куповином. Исхрана је била доста уредна изузев нешто у последње време. Исти је случај и са оделом. Оно је доста јако и ново. Са рубљем стојимо (изузев кошуља) доста слабо. Слаба је и обућа (пресни опанци) те се јављају чешћи назеби”.¹¹

„За сада батаљон има могућности да се снабдева са подручја свога среза иако је кретање по читавом

¹⁰ Стање у Пљеваљском НОП одреду.

¹¹ Стање у 1. златарском батаљону.

срезу онемогућено. Исхрана је централизована и доста добра, а снабдевање се врши, највећим делом, путем конфискације имовине петоколониша, шпијуна и четника или од заплећене непријатељске имовине, или од средстава прикупљених путем добровољних прилога и најзад, што је до сада редак случај, путем реквизиције... У погледу одеће осећају се извесне оскудице нарочито у рубљу. Са обућом стоји боље... По питању становања, исхране, снабдевања одећом, обућом итд. постоји тесна веза са селом".^{1*}

У санчачким партизанским јединицама била је успостављена и санитарска служба. У свакој чети постојале су болничарке, чији је главни задатак био да указују прву помоћ рањеницима, да воде рачуна о њиховом што удобнијем смештају, о нези и правилној исхрани не само рањених него и болесних бораца. Оне су поред тога контролисале чистоћу просторија у којима су боравиле јединице, старале се да борци држе чисту обућу и одећу колико су год то дозвољавале прилике. Борба против вашију вођена је парењем одеће. Већина батаљона имали су посебне екипе које су ишле од чете до чете и борцима париле одећу. Санитарски материјал и лекове набављале су организације Комunistичке партије преко комуниста и симпатизера у градовима. Партизани су често долазили до санитарског материјала приликом акција и борби са непријатељем.

Штабови одреда бјелопољског и пљеваљског среза имали су одређена места у којима су се налазила превјалишта и где су лежали лакши рањеници и борци који су добијали поштеду. У бјелопољском срезу поред превјалишта у Модром долу постојала је и бојница за рањене и оболеле борце у Лековини. Тежи и непокретни рањеници којима је било потребно дуже лечење отпремани су у партизанску болницу на Жабљак.

Први златарски батаљон известио је 28. априла Главни штаб за Санчак да је у батаљону формиран санитар од четири члана, а у свакој чети здравствена секција. „Рад ових секција је саобразан упутствима из „Партизанског санитета“ бр. 1 и добро је постављен“. Бјелопољски партизански одред је имао свог лекара, који је радио у болници, а често одлазио и у батаљоне, вршио прегледе и одржавао гтредавања о чувању здравља под тако тешким условима. поштитчки комесар Пљеваљског НОП одреда жали се Главном штабу за Санчак да хигијенске прилике под којима живе партизани нису задовољавајуће. Смештајни услови су били такви да се хигијена није могла много ни побољ-

* Станове у Милешевском батаљону.

шати. Здравствено стање у Милешевском батаљону је стално било добро. Ни преко зиме није било тежих обољења, изузев прехладе појединаца.

Партијске организације у војним јединицама, поред рада на војничком и политичком уздицању бораца, радиле су и политички у народу. Партизанске јединице у целЈши а посебно оне у којима се налазио већи број комуниста, као што су били Милешевски, 1. пјеваљски, 1. бјелопољски и два Златарска батаљока, одиграли су значајну улогу својим политичким, партијским и културним радом у народним масама. Партизанске јединице су долазиле и тамо где нису постојале организације Комунистичке партије нити народноослободилачки одбори. Комунисти из партизанских јединица су одржали састанке са ужим и ширим кругом људи, одржавали су конференције и зборове на којима су објашњавали значај оелободилачке борбе у Југославији, о руководећој улози Комунистичке партије Југославије у тој борби. Поред тога, разобличавали су окупатора и његове квислиншке политичке организације и војне формације. Комунисти и остали борци радили су на мобилизацији што већег броја људи, разбијали су мишљење оних који су говорили да треба чувати и бранити само своју кућу и своје село, објашњавајући да само ослобођење целе земље од окупатора може довести до ослобођења и свог села.

Партизанске јединице су помагале позадинским политичким радницима и на оснивању народпоослободилачких одбора. Комунисти су одлазили на конференције и зборове и тамо говорили о борби својих јединица, о храбрости бораца и њиховим успесима у борбама против окупатора. У местима где су се нашле партизанске јединице, а где није било ни организације Комунистичке партије нити партизанског покрета него је становништво било под утицајем усташа и четника, комунисти су организовали политички и културни рад у народу. Они су одржавали конференције и зборове, оснивали народноослободилачке одборе, па и скојевске активе. У таквим су се крајевима неко време налазили 1. и 2. пјеваљски, 1. и 2. златарски и Милешевски батаљон. Они су у неким селима прибојског, пјеваљског чајничког и вишеградског среза водили упорну политичку борбу да колико толико поправе односе између муслиманског и српског становништва, које су усташе и четници већ били закрвили. Борци 2. златарског батаљона за време свог боравка по селима око Заборка одржавали су приредбе на којима су приказивали пригодне скичеве, рецитовали и певали партизанске и народне песме. Они су такве приредбе одржавали у српским и муслиманским селима. За време свога боравка у овоме крају борци овог батаљона су својим радом успели да врате кућама знатан број људи, који

су били одбегли у четнике, и да многи од њих ступе у добровољачки одред, под командом Крезовића. Исто тако у батаљон је ступило десетак омладшгаца из Заборка и околних села. Комунисти су у Заборку формирали и један скојевски актив. Батаљон је у свима селима око Заборка радио на формирању месних НО одбора. Међу одборницима је било и таквих људи који нису били за народноослободилачку борбу, па и таквих који су одлазили у Рудо да обавесте Италијане где се налазе партизани. Али и поред тога много се учинило на ублажавању закрвљених односа између Срба и муслимана.

Овакав рад Обласног комитета КПЈ за Санџак, среских партијских организација и основних партијских јединица заједно са партијским организацијама и борцима из војних партизанских јединица, на челу са Главним штабом за Санџак и штабовима одреда бјелопољског и пљеваљског среза, као и среским, општинским и месним народноослободилачким одборима и командама места на слободној територији Санџака, и поред неискуства у раду и грешака, постигнути су значајни успеси. Италијански окупатор, четници и муслиманска реакција нису успели да изазову међусобно истребљење народа. Они су обећавали и претили, пљачкали, палили и убијали, и присиљавали људе да ступе у квислиншке оружане формације. Као одговор на сва дивљања окупаторских трупа и домаћих издајника свакодневно су се повећавале снаге народноослободилачке борбе новим борцима, нарочито из редова омладине. Све док су на овој територији биле присутне макар и слабе партизанске јединице, па и позадинске јединице или сеоске страже, између српског и муслиманског становништва су владали мир и трпеливост.

Неуморним радом партијских и других масовних организација и бораца из партизанских јединица, као и правилним радом народноослободилачких одбора остварена је чврста веза између ослободилачке војске и народа, узајамно поверење и заједничка сарадња за што већи успех народноослободилачке борбе у том крају. Већ у марту је почео већи прилив нових бораца, нарочито омладине, што је омогућило формирање нових батаљона у бјелопољском и пљеваљском срезу. Непријатељска офанзива, која је убрзо наступила, прекинула је даљу мобилизацију и онемогућила да се тада на овој територији оствари чврсто братство и јединство народа у борби против окупатора, како је то био замислио и Врховни штаб. Нови борци још нису били стигли ни да се упознају са најосновнијом војном обуком а већ су морали да ступају у крваве борбе против надмоћног, добро и модерно наоружаног окупатора, четника, недићеваца, љотићеваца, усташа и муслиманске милиције.

Све партизанске јединице су заједно са народом на целој територији Сандака прославили празник рада Први мај. То је била и прва слободна прослава тог дана у Сандаку откако је он проглашен свечаним даном радничке класе у свету. Чланови Обласног комитета, чланови средњих комитета и чланови Главног штаба и штабова одреда присуствовали су некој од прослава. У Маочу, Шаховићима, Чокрлијама, на Каменој Гори, Косаници и у другим местима народ је масовно присуствовао прослави. Иако су пролећни радови били у јеку тог дана се није радило. Први златарски батаљон је заједно са II пролетерском бригадом прославио овај дан демонстративним нападом на италијански гарнизон у Чајничу.

ДЕЛОВАЊЕ НЕПРИЈАТЕЉА НА ОКУПИРАНОМ ДЕЛУ САНЦАКА И РАД ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

У првој половини марта 1942. године успостављена је у Новом Пазару служба СД полиције,¹ која је била потчињена СД полицији у Косовској Митровици. Шеф те полиције у Новом Пазару био је др Клаус Масунг, фолксдојчер из Зрењанина. Са њим је радило још 6 Немаца, из Немачке и фолксдојчера из Југославије, као и десетак особа из Новог Пазара као помоћно техничко особље или шофери. Поред канцеларијског и техничког особља, СД полиција у Новом Пазару имала је своје јавне и тајне агенте и у граду и по селима.

Задатак СД полиције био је да открива сараднике народноослободилачке борбе и да сузбија њихов рад у позадини и да врши мобилизацију свих снага за борбу против народноослободилачког покрета. За Време свог рада од марта 1942. до октобра 1944. године, СД полиција у Новом Пазару је ухапсила и спровела у разне затворе и логоре близу 300 лица, од којих око 15 муслимана, 45 Срба а остало Јевреја. Поред тога та полиција је ухапсила и држала у затвору од месец дана до пола године око 240 лица и привела на саслушање преко 650 лица. Изузев акције потпуног истребљења Јевреја у Новом Пазару скоро сва остала хапшења и саслушавања вршена су у вези са народноослободилачким покретом.

Прва масовна акција СД полиције у Новом Пазару било је хапшење Јевреја крајем марта 1942. године. Хапшења је помагала албанска жандармерија. Оно је извршено на јеврејски празник Пурим. Три дана после хапшења Јевреји су отерани из Новог Пазара у Рашку, па у Косовску

¹ З1сечегии85сИепз1 РоИге!.

Митровицу, а одатле са осталим Јеврејима са Косова и из Скопља спроведени на Сајмиште у Београд. Из Новог Пазара је ухапшено и спроведено 220 Јевреја, 109 мушких и 111 женских од чега је 108 било деце и омладине до 20 година.

После хапшења Јевреја настала је општа пљачка њихове имовине. Овог пута су то углавном биле непокретности. Пример за то дао је Аћиф Хаџиахметовић, који се уселио у кућу браће Бахар. За њим су почели да присвајају опустелу имовину његови сарадници из албанске жандармерије и други.

Немцима је било стало да у нашој земљи организују домаће снаге за борбу против народноослободилачког покрета, да их упрегну на радовима у рудницима, из којих се добијао за војну индустрију драгоцен материјал и да пошаљу што већи број људи на рад у Немачку. Због тога су настојали да у том моменту нађу излаза у неком споразуму између српских, шиптарских и муслиманских квислинга у дежевском срезу и на оном делу Косова који је њима припао. У том циљу су дозволили Недићу да пошаље у Нови Пазар своје граничаре. Првог априла стигло је 80 наоружаних људи са 3 официра, чиме је заправо оформљена нека врста мешовите српско-муслиманске пољске страже и финансијске контроле. Срби у Новом Пазару су се обрадовали овом доласку недићеваца јер су били уверени да је то почетак преузимања власти од муслимана. Аћиф Хаџиахметовић се плашио овога доласка, мислећи да ће му бити насилно прекинут рад на албанизирању муслиманског етановништва. Због тога је радио све да омаловажи и компромитује недиће наоружане људе. Његова власт је кажњавала сваки слободнији иступ Срба, чиме је хтео да покаже како је у Новом Пазару моћна само албанска власт. Аћиф је појачао мере на албанизирању становништва и припремао свечану прославу годишњице оснивања албанске власти у Новом Пазару. Он се тада обрачунао и са културно-просветним друштвом „Тарик“, које му је сметало при албанизирању и учвршћивању албанске власти.

Културно-просветно друштво „Тарик“ основано је после окупације и у програму рада имало је и борбу против алкохолизма. Касније у њему је преовладала струја која је устала против прикључења Алабанији али и против Србије. Оријентација ове струје је била за Босну односно НДХ. Друштво је основало и своју библиотеку, у којој је било око 1.500 књига, од којих преко 500 верске садржине. Библиотека је имала 120 редовних читалаца. Поред библиотеке постојала је и читаоница, у којој се окупљало дневно 20—30 сталних читалаца.

У априлу је око 150 чланова овог друштва, полазећи на излет, демонстративно прошло улицама Новог Пазара у фесовима певајући босанске песме уз пратњу музике. АѠиф Хациахметовић је сутрадан наредио да се сазове конференција чланова. На конференцији је растерао противн-гасе своје политике, укинуо друштво и основао ново под именом „Скендербег“, коме је он постао покровитељ. Ново друштво је добило новчана средства за пропагирање албанског језика, припремање приредаба на албанском језику и за гостоваља по Косову и Метохији. Друштво се борило против феса и шајкаче. У правила друштва унето је да је оно обавезно ра ради на прикључењу дежевског среза Албанији.

Немци су припремили и половином априла извршили мобилизацију људи за борски рудник. Брзом и јединственом акцијом немачке команде у Новом Пазару, албанске жандармерије и општинских органа принудно је мобилисано око 220 људи из града и општина Трнаве, Сопоћана, Пожеге и Постоња. Од укупног броја мобилисаних било је преко 180 муслимана. Мобилисани људи су превезени за Рашку камионима организације „Тот“, а одатле су их Немци возом спровели до Бора.

Међутим, и Дража Михаиловић је радио свом снагом на јачању својих оружаних формација и на њиховом легализовању код Немаца преко квислиншке владе Милана Недића. Прве половине марта, преко начелника оперативног одељења своје врховне команде Зарије Остојића, саопштио је мајору Милошу Глишићу одлуку о његовом постављењу за команданта СанѠачког четничког корпуса, који је требало тек формирати на територији СанѠака коју су држали четници. Дража Михаиловић је сматрао да његови четници држе онај део територије дежевског, штавичког и сјеничког среза где је настањено српско становништво, затим целу територију нововарошког среза и територију милешевског и прибојског среза са десне стране Лима. Како је до тада Глишић био начелник штаба Пожешког четничког одреда, који је преко Недића био легализован код Немаца као недићевска орузкана формација, то је уређено да Недић постави Глишића за команданта СанѠачких четничких одреда са седиштем штаба у Новој Вароши. Мајор Милош Глишић се за све време док се налазио на овој дужности трудио да буде одан Недићу подвлачећи то у извештајима које му је слао. Он је из Нове Вароши отпочео организовање и реорганизовање четничких одреда у СанѠаку и са десне и са леве стране Лима. Најпре је водио разговоре са истакнутим четничким старешинама Вуком Калајитовићем, Јованом Јеловцем, Николом Бојовићем и мајором Баћевићем, који је према наређењу Драже Михаиловића прешао

са својим четницима из Босне у Санцак. Затим је написао писмо Мирку Томашевићу, Јелићу, Шекуларцу, попу Селимиру Поповићу и Слободану Киковићу из сјеничког среза, Николи Кијановићу, Милинку Радовићу и Богдану Богдановићу са територије милешевског среза позивајући их у Нову Барош на разговор ради „стварања јединственог националног фронта, да се народ збије у чврсте редове српства". И на крају је успоставио везу и са Павлом Ђуришићем, командантом Лимских четничких одреда.

На разговор у Нову Варош нису дошли Јелић и Мирко Томашевић из Штавља. Глишић је сматрао да су то људи четничког војводе Машана Ђуровића, зато је Ђуровићу 26. марта написао писмо у коме каже да је дошао у Санцак по налогу из Београда и да стоји „једино на гледишту да је српство потребно окупити у једну целину ради одбране од нашег садашњег непријатеља комшиста". Стога се обраћа њему да „ову ствар" заједнички реше „онако како то најбоље одговара потребама и интересима српског народа". Чуди се зашто му нису дошли на разговор Јелић и Томашевић, па моли Машана да нареди п. поручнику Томашевићу да дође у Нову Варош на разговор с њим.

Око постављања команданта четничког одреда у Штављу изродило се ривалство између официра Мирка Томашевића и попа Селимира Поповића. Глишић је био поставио Томашевића за команданта, али је поп Селимир организовао отмицу командантског положаја. Он шаље 8. априла извештај Глишићу, у коме каже да је формирао одред и да су га људи изабрали за команданта решивши да се одред стави под команду Сашдачких четничких одреда мајора Глишића, да су против Машана Ђуровића а нарочито су против тога да им командант буде Мирко Томашевић. Он моли Глишића да му пошаље печат и штамбиљ, као и „око 400 објава српске оружане силе" како би могао да легализује свој четнички одред код Немаца. Глишић је 11. априла одговорио попу Селимиру да је он поставио Томашевића да изврши организацију четника јер је сматрао да ће се поп „посветити једино цркви и пастви". Моли га да одбаци личне интересе и поради на споразумном решењу овога хпгања. Али до споразума није дошло и Томашевић је ускоро напустио сјенички срез.

Недићевско-четнички штаб у Новој Вароши стално је инсистирао код квислиншке владе у Београду да недићевско-четничке снаге уђу у Сјеницу. Међутим, на то се нису могли приволети ни Италијани ни муслимани. Глишић је био успоставио личну везу са Радом Букумировићем. Букумировић му је обећао да ће га извештавати о свему што б^де знао. У вези са уласком недићевско-четничких снага у Сјеницу Раде Букумировић је известио Глишића 3. априла да

би се муслимани одлучно одупрли томе. Због тога мајор Глишић у свом извештају Милану Недићу од 8. априла тражи да се убрза решење уласка у Сјеницу, јер би преко ње имали бољу везу са Црногорцима. У томе извештају се жали како су Италијани неповерљиви према четницима из Србије, па је он део Пожешког одреда у манастиру Милешеву морао да прикаже као четнике из Санцака. Даље каже да су Италијани свега једном тражили њихову сарадњу „за хзатање неких комуниста северно од Пљеваља". Након недељу дана Глишић је 16. априла послао нови извештај Милану Недићу у коме истиче да се у Сјеници налазе „тројица италијанских карабинијера који оличавају италијанску окупацију овога среза". Тврди да су их довели муслимани после уласка недићевско-четничких трупа у Нову Варош.⁵ Затим истиче да у сјеничкој општини „постоји милиција коју Италијани плаћају по 2.400 динара на војника" и да је „стање оружаних снага муслимана 3.000 пушака и доста аутоматског оруђа и муниције", док је код „Срба 1.000 пушака и један пушкомитраљез, а муниције 5—10 метака на пушку". Били су се договорили да управни одбор из Сјенице дође у Нову Варош на преговоре, али није дошао. Глишић је сматрао да су им долазак омеле присталице албанске власти из Косовске Митровице и Новог Пазара. Изражавао је бојазан да не дође до обрачунавања између Срба и муслимана. Односи између Срба и муслимана су, говорио је он, сношљиви пред комунистичком опасношћу, али „постоји опасност да се после борбе против комуниста развију борбе између Срба и муслимана", јер се, изгледа, обе стране спремају за то.

На Глишићев извештај одговорено је из кабинета Милана Недића 21. априла. Одговор је садржавао наређења и упутства о ставу према муслиманима и сарадњи четничких одреда са њима. Између осталог у њему је стајало и следеће:

„Наставити свим снагама да се Срби и муслимани свуда споразумевају и што више истрају као једна целина — заједница; то апсолутно захтева наша садашња ситуација. Не форсирати улаз у Сјеницу; имати стрпљења. Ово ће се питање решити дипломатским путем — који је за сада најсигурнији и без последица по општу ствар. Арнауте не дирати и ничим не изазивати... Лим не прелазити. Италијанима се приказивати као лојалан и стварни сарадник. Спречити свим средствима и упливом сукобе између Срба и мусли-

⁵ Тада није било Италијана у Сјеници. Они су дошли тек почетком маја.

мана. Питање Санцака, у ужем и ширем смислу, предмет је дипломатског расправљања. Тим путем у изгледу су најповољније користи за нас".

На основу тих наређења и упутстава мајор Глишић је упутио своје наређење свима командантима четничких јединица у Санцаку не спомињући наређење и упутства Милана Недића.³ У том наређењу је стајало и следеће:

„Наши одреди су у акцији. Они имају да очисте Санцак од комуниста... Морамо ставити наш однос према санчачким муслиманима на једну здраву основу. Има комуниста који су ушли међу муслимане и буне их против Срба да уз помоћ муслимана поправе свој очајан положај. Ту треба енергично поступати не жалећи не само комунисте, него ни муслимане који их помажу ... Има муслимана који су комунисти, а и таквих који су отишли у комунисте да под том фирмом Србе убијају и пљачкају. И ту треба строго поступити. Кривце стрелјати, куће попалити, а и сроднике притегнути ... Има муслимана који су против домаћих Срба чинили злочине из личне освете... Наши одреди да се у те међусобне размирице Срба и муслимана ништо не упуоггају ..."

Даље се у наређењу говорило да не треба дирати у верска осећања муслимана него их заштитити од других и немилосрдно кажњавајући прекршитеље. Само тако ће се спречити да „честити муслимани, а њих је већина, не оду од невоље у непријатељски табор, него да нас у нашем задатку још и добро помажу".

У то време су Италијани западали у све тежу ситуацију због развоја народноослободилачке борбе и нарастања партизанских јединица на левој страни Лима. Зато су почели да заузимају попустљивији став према четницима и на десној страни и били су спремни да им чине неке уступке ради њихове борбе против партизанских јединица. Тако је командант четничког одреда у Страњанима Богдан Богдановић известио мајора Глишића 17. априла да је по одобрењу италијанске команде у Пријеполу од 16. априла преселио своју канцеларију у Бродарево. Он каже да му је

* Мајор Глишић и група официра из његовог штаба у Новој Вароши одржавали су чврсте везе и са оним четничким формацијама Драже Михаиловића које нису биле регистроване код Немаца као легалне оружане формације, настојећи да их све обједине под својом командом и тако легализују код окупатора. Они су пред окупатором прикривали бројно стање људства у четничким формацијама Санцака.

за сада одобрено да тамо може држати 10 четника „ради вршења службе и ширења пропаганде с оне стране Лима“. Известио га је и да је успоставио везу са Миланом Радовићем и Павлом Ђуришићем.

На овај извештај мајор Глишић је одговорио одушевлено Богдановићу 19. априла и честитао му на успеху јер је улазак у Бродарево сјајна ствар за њих. Написао му је нека ухвати што чвршћу везу са Ђуришићем и обезбеди пролаз курира за њега. Глишић је саопштио Богдановићу како намерава да оде до Павла Ђуришића, па га моли да му обезбеди пролаз и да га представи Италијанима „као човека из Санцака који води борбу против комуниста“. Глишић је писао Богдану Богдановићу и 25. априла дајући му упутства да „са Италијанима и даље живи у врло добрим односима и стара се на све могуће начине да им докаже да муслимани из своје мржње према Србима одржавају везу са комунистима, те да се на њих италијанска војска не може да ослони“. Даље га је саветовао да нипошто не дозволи да испусти Бродарево из руку, него нека гледа да увуче што више четничких снага и да узме учешћа у борби против партизана на левој обали Лима. Саопштио му је како италијански командант у Пријепољу има о њему врло добро мишљење, зато му препоручује да оде до њега и изнесе му ситуацију указујући нарочито на везу муслимана и комуниста. Упућује га да са хоћом Пачаризом и даље одржава пријатељске односе, али да му прибави податке колико овај има наоружаних људи.

У априлу се у Штављу предао четницима Андра Петронијевић, изјављујући своју спремност да без резерве ради за четнички покрет. На захтев четника из Нове Вароши, он је тамо спроведен са још неколико партизана који су се били склонили у Штављу, а које је Петронијевић издао четницима. Они су у Нову Варош доведени 25. априла. Тих дана су четници Богдана Богдановића ухватили неко писмо које је из бјелопољског среза било упућено у Сјеницу, па су од тога направили читаву узбуну тврдећи да се ради о „општем споразуму између комуниста и муслимана у борби против Срба“. Глишић је мислио да ће Андра Петронијевић и о томе нешто знати, зато је и тражио да га спроведу у Нову Варош. Петронијевић је на саслушањима у Новој Вароши давао фантастичне изјаве о комунистима и њиховом раду. Али и поред таквих исказа и жеља да ради за четнике, ипак су га стрељали.⁴ Тада су убили и Бранка Бакрачића, који је покушао да побегне из затвора.

⁴ Андра Петронијевић је убијен и на инсистирање неких четника из Нове Вароши, на челу са попом Илијом Пурићем. Они су га окривљивали за суђење четничким војводама и старешинама у Радонњи новембра 1941. године, иако он у томе није имао удела.

Поред партизана похашених у Штављу и са Андром Петронијевићем сроведених у Нову Варош, поп Селимир Поповић је био сковао план да макне још десетину људи. Он је тај план саопштио мајору Глишићу у писму од 30. априла. Набројао је које све људе треба ухапсити и уклонити из Штавља. Поп Селимир је предложио мајору Глишићу начин на који треба извести хапшење ових људи:

„ ... треба озбиљне мере предузети против наших месних партизана који... најозбиљније раде и агитију. Протурају сада по народу вест да према нама надире 30 хиљада партизана. Против њих ми моментано не можемо ништа озбиљно да предузмемо иако сам не само ја свестан да се нешто мора предузети... Стога би било ... најбоље да би ви лично дошли са једном стотином четника или још и више па их све похватали и тамо одвели ... Ја бих лично морао да их браним, али ви моју одбрану не би узимали у обзир, чак би и према мени били врло опори, упоређујући ме са њима, па чак ми претећи истоветном судбином и одузимањем командантског звања. Тако би по народној сви вуци били сити и све овце на броју, тј. ја бих могао и даље да радим не наилазећи на реакцију као „ни крив ни дужан"... Надам се да ћете ме сасвим тачно разумети и мој положај оценити па и према томе предузети потребно".

Глишић је на тшмо попа Селимира одговорио 2. маја, обећавајући да ће за хватање партизана послати своје људе, али су му они моментано заузети због паљевина кућа на Златару „коју су извршили комунисти"/' Чим буде завршио истрагу послаће људе у Штаваљ. Глишић је Селимиру послао и извештај о ухваћеном партизанском писму⁵ и препоручио му, ако је икако могуће, да сами лише слободе проказане партизане пре него што то учине Италијани, јер би тиме четници дошли до података о припремању комунистичке акције.

На територији Санцака било је акција и из иностранства. Тако су 27. марта изнад ове територије летели енглески авиони, из којих су бацани леци у којима је нападан Милан Недић и његова влада, као и неки неодговорни елементи

⁵ Тада партизана на Златару није било, па ову паљевину нису могли извршити. Зграде на Златару су запалили четници из немарности и да се против њих не би водила истрага, поднели су извештај команди у Новој Вароши да су паљевину извршили комунисти. То су биле виле за одмор које је подигло неколико имућнијих

• Ради се о напред поменутом писму које су ухватили четници У Вродареву или Страњанима.

у Србији, али се није говорило о борби против окупатора нити је упућиван позив за борбу. Крајем априла четници су на Одвраћеници ложили ватре очекујући авионе са оружјем и материјалом од избегличке владе у Лондону. Због магле ватре се нису виделе и авијатичари су бацили материјал на простор између Сјенице и Штавља. Већи део овог материјала разграбили су сељаци и чобани, који су неке вредне ствари и уништили. Радиостанице су поразбијали мислећи да су касе. За тим материјалом и оружјем дали су се у потеру и Италијани и четници, али су мало шта нашли. Мајор Глишић је издао наређење Слободану Киковићу да изврши претрес по селима куда је материјал пао, да га одузме и њему достави. Писао је 1. маја и управном одбору у Сјеници тражећи да се Киковићу и његовим људима не праве сметње приликом претреса и одузимања ствари које су бацане из авиона, јер ће иначе он доћи са Немцима. Киковић је обавестио Глишића 3. маја да су опкољена села Богачићи и Чипаљи и да су приликом претреса одузете од сељака пронађене ствари. Неколицину код којих је пронађено највише ствари четници су повели са собом, али су карабинијери из Сјенице наредили да се људи пуне и одузете ствари њима предају.

После наређења и упутстава датих мајору Глишићу, Милан Недић је послао Милана Аћимовића, министра унутрашњих послова на разговоре у Косовску Митровицу и Рашку у вези са истим питањима. Састанку су присуствовали: др Турнер немачки виши државни саветник, са неколико немачких официра, Милан Аћимовић, Али Драга, представник албанске националне групе, Бајазит Бољотинац, командант албанске окружне жандармерије у Косовској Митровици. Др Турнер је као председавајући захтевао да се по сваку цену обезбеди мир на подручју Косова, у оном делу Санџака који се наслања на ову област и у граничном студеничком срезу, који административно потпада под Недићеву управу. Затим је донет закључак да се обаве директни разговори са представницима дежевског, сјеничког и студеничког среза и да се одржи саветовање са начелницима и председницима општина дежевског, митровачког, вучитрнског и подујевског среза.

Сутрадан, 25. априла, одржан је састанак у Рашки, коме су присуствовали Милан Аћимовић, шеф кабинета Драган Лукић, четнички војвода Машан Ђуровић, срески начелник студеничког среза Драгутин Нешић, секретар и делегат Министарства унутрашњих послова за Косовску област Јован Бркић, први заменик команданта Српске државне страже пуковник Јонић, окружни начелник у Косовској Митровици Ибрахим Лутви, мајор Бајазит Бољотинац и Ахмет Даца. На састанку је закључено да се сви Срби

који су избегли са територије дежевског, митровачког, вучитрнског и подујевског среза врате на своја имања, изузев оних који су у крвној завади са муслиманима. Да се имања Срба из дежевског среза која су општинске власти дале под закуп муслиманима врате сопственицима и да накнада за обрађено земљиште. Милан Аћимовић је обавестио Ахмета Дацу да је „српска влада предвидела помоћ од 10 милиона динара за подизање попаљених кућа" у дежевском срезу. На крају је одлучено да се у току маја одржи шире саветовање у Врњачкој Бањи.

Иако Аћиф Хаџиахметовић није био задовољан овим одлукама, јер није желео да сарађује са Недићевом владом друкчије него као равноправни партнер, ситуација у дежевском срезу се развијала у духу донетих закључака. Ово „смиривање" радо је прихватило и српско и муслиманско становништво. Међутим, носиоци проалбанске политике настојали су да се и даље одрже закрвљени односи између муслиманског и српског становништва. И после овог споразума у дежевском срезу вршена су међусобна убиства и пљачке, а још чешће у штавичком срезу. И крађе су тамо узеле таквог маха да су и италијански карабинијери предузимали оштрије мере против оних за које се знало да краду и пљачкају по Пештеру, јер се лопови нису више ограничавали само на крађе од Срба него и од муслимана. И Раде Корда, командант Гиљевског четничког одреда извештава 26. априла мајора Глишића у Новој Вароши како није успео да успостави добре односе са муслиманима. Као потврду тога он у свом извештају наводи да су му 25. априла „подмукло убили четника Јанићија Ровчанина у селу Зонском". Корда даље извештава и о томе како се проносе вести да је подручје све до Лима и Милаковића, заједно са сјеничким срезом, припало Албанији.

Почетком априла Месни комитет КПЈ за Косовску Митровицу послао је Миладина Радуловића са одређеним задацима у четнички одред Радомира Цветића. Требало је да Радуловић поред тога успоставити везу са комунистима у Новом Пазару и Рашки и да им пружи помоћ. Миладин је дошао у Нови Пазар још у првој половини априла и састао се са Емином Реџепагићем. Реџепагић га је обавестио о раду његове партијске ћелије, у којој је било окупљено преко 20 оданих омладинаца и омладинки и са којима се радило по групама углавном на политичком уздизању и упознавању са циљевима народноослободилачке борбе у југославији.

Заказан је састанак партијске ћелије коме је присуствовао и Миладин Радуловић. На састанку је примљено у чланство Комунистичке партије десетак омладинаца и омладинки, па су формиране две нове ћелије, а дотадашња ћелија је постала Месни комитет, са секретаром Емином

Рецепагићем и члановима Станидом Спасојевић, Абдурахманом Ђоровићем и Хасом Рожајцем. Миладин Радуловић је одржао и посебне састанке са новим партијским јединицама, дао упутства за рад и напустио Нови Пазар. Он је Месном комитету дао везу у Рашки са Гојком Гошевићем и договорио се да се у лето упути из Новог Пазара у Рашку Веселинка Глишовић, која би радила са женама. Радуловић је био мишљења да би се у Новом Пазару могло извести растурање летака. Због тога је дао везу са Месним комитетом у Косовској Митровици, одакле би могли добити пропагандни материјал.

Партијска организација у Новом Пазару приступила је раду пуним младалачким еланом, али је била без искуства нарочито под тадашњим условима деловања окупаторске СД полиције. Већ крајем априла одржан је у Новом Пазару шири састанак напредне омладине коме је присуствовао и Емин Рецепагић, али том приликом није говорио из конспиративних разлога. Састанком је руководила Станица Спасојевић, члан Месног комитета, која је била задужена за рад у Скојевској организацији. Око 18 омладинаца и омладинки, колико их је присуствовало овом састанку, било је примљено у чланство СКОЈ и распоређено у неколико актива. После овога састанка одржан је још један шири састанак омладине у кући Станице Спасојевић. Састанку су присуствовали и омладинци из неких села дежевског среза. На овим ширим састанцима млади комунисти су се заборављали. Они су у свом заносу прорицали брзи слом фашизма, заборављајући под каквим условима живе и раде.

Месни комитет за дежевски срез формирао је и једну партијску хелију у селу Дежеви пошто су тамо била два члана Партије — браћа Драган и Мирослав Коматина. За трећег члана хелије и њеног секретара дошла је Станица Спасојевић. За време боравка Миладина Радуловића у Новом Пазару примљен је за члана Партије омладинац и ћак гимназије из села Пожеге Рамиз Коца. Овај млади члан Партије одржавао је састанке са омладинцима у селу и говорио им о народноослободилачкој борби у Југославији и победи оних који учествују у њој. Он је у свом селу формирао и актив СКОЈ. Месни Комитет је и по другим селима оснивао активе симпатизера и са њима радио.

Месни комитет је покушао да ухвати везу и са партијском организацијом за Санцак. Он је у том циљу послао у Сјеницу Веселинку Глишовић, која је добила задатак да ступи у везу са неким од комуниста и сазна каква је ситуација у осталом делу Санцака. Веселинка Глишовић се у Сјеници јавила Милораду Јовановићу. Јовановић ју је упутио Хакији Јусуфовићу, а овај јој је дао адресу неког

друга из Штавља,¹ и по њој послао писмо за Емина Реџеп-агића. Док се Веселинка Глишовић још налазила у Сјеници, Италијани и милиција отпочели су са рацијом. Она је успела да аутобусом отпутује у Нови Пазар, а посао ради кога је била дошла у Сјеницу није могла да обави.

Хилмија Хасанагић и Богољуб Божовић Амица који су рањени у Сјеници 22. децембра 1941. године налазили су се у болници. Они су ступили у везу са Милорадом Јовановићем и Хакијом Гузоњићем, преко којих је у другој половини марта организовано бекство из болнице три лакше рањена партизана: Петра Трипковића, Јустине Вивот и Љубише Калуђеровића. Након тог бекства у Сјеницу су дошли из Пријепоља италијански карабинјери. Хилмија Хасанагић и Богољуб Божовић Амица спроведени су у Пријепоље, а за виновницима одбеглих рањеника трагало се и даље у Сјеници. У априлу је ухапшена једна група људи која је радила за народноослободилачки покрет. После саслушавања и малтретирања у сјеничком затвору неколико њих је било пуштено, док су Милорад Јовановић са своја два сина Васом и Ристом, затим Драган и Владета Вељковић, Исидор Чоловић и Реља Трипковић спроведен у Пријепоље и одатле интернирани.

Почетком маја Месни комитет КПЈ за дежевски срез послао је у Косовску Митровицу Веселинку Глишовић да отуд донесе технички материјал за умножавање. Она се у Митровици јавила једном железничару, који јој је предао писаћу машину, шапирограф и други материјал. Веселинка је успела да све то пренесе у Нови Пазар. Машина и шапирограф су смештени код Раде Петровић, члана Партије, код које се илегално налазио и радиоапарат за слушање вести. Комунисти су у Новом Пазару умножили проглас Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Месни комитет је направио распоред растурања прогласа у граду, који је 7. маја пред почетак полицијског часа растурен у већем делу града. Аџиф Хациахметовић је тражио кривце у недићевцима, јер су се леци појавили после њиховог доласка у Нови Пазар. Полиција је због тога и ухапсила неколико недићеваца.

Чланови КП и СКОЈ били су задовољни својом акцијом. Новопримљени члан партије Бећи Хоџић одбио је да га растура, па су га морали заобићи у раду. После растурања прогласа примљен је у чланство КПЈ Шабан Коче, а у скојевски актив Расим Слезовић. Тада је Месни комитет послао Веселинку Глишовић на рад партијској организацији у Рашку.

⁷ Вероватно је то био Симо Карамарковић или Тодор Каличанин.

Половином маја Немци су са недићевцима и про-албанским присталицама из дежевског среза и са Косова одржали саветовање у Врњачкој Бањи. Саветовању су присуствовали неколико немачких виших официра, затим Милан Аћимовић, Драган Лукић, Ибрахим Лутви, начелници дежевског, митровачког, вучитрнског и подујевског среза и сви председници и деловође општина са територије поменутих срезова. Превоз на саветовање су обезбедили Немци, Српска државна стража и албанска жандармерија, а обезбеђење у Врњачкој Бањи вршили су Немци, Бугари и Српска државна стража. На дневном реду су била два питања: сарадња са Недићевом владом и убирање четвртине. Саветовање је отворио Милан Аћимовић, а у дискусији су учествовали два немачка официра и Ибрахим Лутви, који је подржао излагања предходних дискутаната додајући да ће органи албанске власти сарађивати са Србијом. На крају су усвојени закључци да дежевски, митровачки, вучитрнски и подујевски срез припадну Србији; да се на његовој територији изађе у сусрет жељама Алабанаца и муслимана на тај начин што ће се и даље убирати четвртина; да се омогућује повратак свим Србима и муслиманима у села свог ранијег боравка; да се народ преко општина упозна са закључцима **саветоЕања**.

После повратка Ахмета Даце са саветовања у Нови Пазар, Аћиф Хаџиахметовић, незадовољан закључцима, спремио се и отпутовао у Албанију у пратњи Ејупа Љајића и Рамиза Паљевца и тамо се задржао недељу дана. Хаџиахметовић се у Тирани састао са Ферхатбег Драгом и заједно са њим посетио скоро све министре албанске квислиншке владе, који су га уверавали да ће после рата велики део Санџака бити у саставу Велике Албаније. Али, док траје рат, Немци не желе „да изазивају Србе“. Дали су му и помоћ од 15 милиона динара за трошкове албанске школе, друштва „Скендербег“, за прославе албанских празника и погореле муслимане. По повратку у Нови Пазар Аћиф Хаџиахметовић је упорно уверавао људе да ће тај крај припасти Албанији и даље је настављао са безуспешним радом на албанизирању муслиманског становништва.

На територији дежевског и штавичког среза и тог пролећа је за велики број муслимана било главно питање четвртине, које је споразумима у Косовској Митровици, Рашки и Врњачкој Бањи решено у њихову корист. Аге у дежевском срезу су чекале да наступе жетва како би могли добити део незаслужених пољопривредних производа, док су се аге у штавичком срезу размилеле по селима још за време пролетње сетве интересујући се како о засејаним површинама, тако и о врсти усева којима су засејане

њиве. Сваки ага је желео да његов „чифчија“ засеје што више пшенице.

У срезу је укинут порез на доходак из пољопривреде, а уведен је десетак. Током маја и јуна власти су десетак продале извесним лицима на формалној јавној лицитацији. Најбоље крајеве и комплексе земље су добијали они који су се налазили на вишим положајима у служби квислиншке власти. Тако су Штавицу, Драгу, Мојстир и Ибарску долину откупили Аћиф Хаџиахметовић и његов сарадник и ортак Ариф Торбић, Горњу Пештер су откупили председник и секретар општине из Сувог Дола Авдул Ћосовић. Доњу Пештер је откупио познати пљачкаш, убица и паликућа Бико Дрешовић.

Никакав рад против окупатора није се осећао у штавичком срезу у то време. Члан КП Шемсудин Хадри плашљиво се прићутао и обављао свој редовни канцеларијски посао секретара Среског начелства у Тутину. Он је тамо поверљиво разговарао са свега тројицом људи о партизанима и њиховој борби и сва се њихова активност завршавала таквим разговором. Окружни комитет КПЈ у Пећи предузео је извесне мере да се отпочне са радом и у Тутину, и штавичком срезу. Он је обавестио партијску организацију у Рожају да се у Тутину налази члан КП Шемсудин Хадри и ставио јој у задатак да са њим успостави везу. Партијска организација у Рожају је одлучила да пошаље Хивзију Ђатовића, о чему је Шемсудин обавепген. Међутим, Хивзија Ђатовић је у Рожају на једној фудбалској утакмици несмотрено разговарао са неким из Тутина о борби и јединству у борби, чиме је онемогућио свој одлазак у Тутин. Тада је Хивзија послао један пакет партијског материјала по Хазиму Хамзагићу за Шемсудина Хадрија. Материјал је растуран по неким селима која су била настањена српским становништвом. То су биле прве писане речи о народно-ослободилачкој борби које су читане по селима тог среза.

НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА И ФОРМИРАЊЕ ТРЕЋЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ

У другој половини априла отпочела је непријатељска офанзива на слободну територију Санцака од стране јаких италијанских снага, четника Драже Михаиловића и муслиманске милиције. Ова офанзива на слободну територију Санцака била је саставни део низа офанзивних операција немачких, италијанских, усташко-домобранских и четничких снага против партизанских снага широм Југославије. Немци су још од фебруара правили планове како да се

униште партизанске снаге и потпуно угуши народноослободилачка борба у Југославији. После неколико појединачних састанака и договора у Београду и Загребу, у Опатији је 2. и 3. марта одржан састанак представника оружаних снага Немачке, Италије и НДХ. На састанку је било одређено да операције против партизанских снага отпочну 15. априла у источној Босни. Када те снаге буду ликвидиране, операције ће се наставити у западној Босни. Требало је да операције истовремено отпочну и против партизана у Хрватској.

Нарастањем партизанских снага у Санцаку, Црној Гори и Херцеговини и њиховим сталним акцијама против окупатора и четника и усташа, Италијани су западали у све веће тешкоће, због којих нису ни били у стању да на време отпочну офанзивне операције на свом сектору, као што је било предвиђено на састанку у Опатији. Они су пошли из Санцака у офанзивне операције према источној Босни тек 22. априла. У седиштима својих гарнизона они су стрељали велики број талаца. Тако су 5. маја у Пљевљима стрељани тридесет троје. Стрељања су вршили и у Пријепољу. Делови дивизије „Пустерија“, заједно са четницима и муслиманском милицијом, кренули су из Пљеваља у правцу Бољанића и Чајнича широм фронта од Чемерна до Ћотине у три колоне. Једна колона се кретала правцем Пљевља—Мулинићи—Вис—Чемерно, затим десном страном пута Пљевља—Чајниче према Бољанићима. Друга колона, са којом се кретала артиљерија, пуковске приштабске јединице и штаб пука, кретала се комуникацијом Пљевља—Готовуша—Бољанићи. Трећа колона се кретала правцем Пљевља—Жидовићи—Бушње—Брвеница—Глиеница—Јакупов гроб—Бољанићи. Са првом колоном је ишла муслиманска милиција а са две друге колоне четници. Ове домаће квислиншке формације налазиле су се у претходници. Јачина непријатељских снага износила је око четири хиљаде људи.

На правцима наступања непријатељских колоне налазила су се три партизанска батаљона: два златарска и 2. пљеваљски, са нешто око 350 бораца. Први златарски батаљон се налазио на Металци, 2. у селу Дабовини са леве стране пута Чајниче—Пљевља. а 2. пљеваљски у селу Крћама десно од пута. Са непријатељским снагама сукобили су се прво 2. пљеваљски и 2. златарски батаљон и под борбом се постепено повлачили. После подне ступио је у борбу и 1. златарски батаљон. Борци ових батаљона су располагали врло малом количином муниције. Главни штаб за Санцак је наредио да се батаљони уз слабији отпор повлаче према планини Ковачу због надмоћности непријатеља и због брисаног простора, на коме би партизанске снаге претрпеле велике губитке од непријатељске артиљерије и минобацачке ватре. Чим је отпочео напад, Главни штаб је наредио штабу

Пљеваљског одреда да са своја два батаљона удари непријатељу с леђа. Међутим, само је 3. пљеваљски батаљон извршио напад 22. априла увече у правцу Градаца, али ни он није постигао неки значајнији успех.

Италијанске снаге су заноћиле 22. априла на простору Бољанићи — Ковач уз јако обезбеђење на свим подесним тачкама. Због тога, као и због помањкања муниције Главни штаб за Санцак није наредио својим јединицама да те ноћи изврше напад на непријатеља, него их је распоредио дуж комуникације према Металци, и то 2. пљеваљски батаљон у село Подковач, 1. златарски у Пољану, а 2. златарски је направио дубоку заседу од Пољане до Металке и обезбеђивао терен од Поблаћа. У току ноћи из Пљеваља су пристигле нове италијанске снаге. Изјутра 23. априла непријатељ је кренуо у правцу Металке и Чајнича. Намера Главног штаба да снагама распоређеним дуж комуникације уништи непријатеља и задобије плен у оружју и муницији није се остварила јер се непријатељ кретао у веома јаким побочним колонама. Оне су брзо потисле партизанске снаге од комуникације. Непријатељ је продужио напредовање и истог дана око 4 часа после подне ушао у Чајнице. Партизанске јединице су се повукле од Поникава до висова северно од села Кукавице. Главне италијанске снаге су наставиле наступање из Чајнича у правцу Горажда. У Чајничу и на Бољанићима су оставили јаче делове снага, док су на Металци оставили муслиманску милицију под командом Хамдије Кријешторца.

Главни штаб за Санцак и штаб II пролетерске бригаде састали су се 25. априла и сагласили да се 2. пљеваљски и 2. златарски батаљон распореде дуж пута од Бољанића до Ковача са задатком да извиђају, чисте терен од четника и муслиманске милиције и постављају заседе италијанским деловима који се буду кретали путем. Поред тога, ова два батаљона су имала задатак да заједно са 3. пљеваљским батаљоном спрече евентуални продор непријатеља долином реке Ћотине ка Фочи или преко Мељака на Челебиће за Фочу. Први златарски батаљон је смештен у Поникве „са задатком извиђања према Чајничу и координирања акција са снагама II пролетерске бригаде“. Главни штаб је задржао 3. и 4. пљеваљски батаљон на простору Градац—Косаница са леве стране Ћотине ради спречавања непријатељских испада у том правцу и ради чишћења терена од четника.

Начелник Врховног штаба је у наређењу од 27. априла замерио Главном штабу за Санцак што није више ангажавао своје снаге за уништење непријатеља и заплене оружја и муниције. Главни штаб се није сложио са овом примедбом, па је у одговору Врховном штабу од 3. маја писао „да је могло бити више активноси и могли смо

непријатељу нанети више губита, али при датом односу снага до плена нисмо могли доћи". Начелник Врховног штаба је у поменутом писму од 27. априла наредио Главном штабу за Санцак да распореди своје јединице дуж пута Ковач—Чајнице, што ће појачати активност против непријатеља на њему, да се један део снага пребаци према Заборку, а други на пут Пљевља—Пријепоље. Следећих дана било је још неколико наређења од стране Врховног штаба како треба распоредити санџачке партизанске јединице. На основу тога Главни штаб за Санцак је обавестио Врховни штаб 3. маја о распореду јединица и задацима које су добиле. Први златарски батаљон се налазио у Пониквама на десном крилу II пролетерске бригаде и привремено под командом штаба те бригаде. Други златарски батаљон је био у Поблаћу са задатком да чисти усташе ангажујући се нарочито на комуникацији Чајнице—Бољанићи. Други пљеваљски батаљон је био на простору Бољанића са задатком да непријатељу пружи заседе дуж комуникације Пљевља—Чајнице и да чисти терен од четаика и спречи њихову мобилизацију. И 1. пљеваљски батаљон је био добио исти задатак као и 2. али због ситуације према Мојковцу одлука о томе његовом задатку је измењена. Трећи пљеваљски батаљон је имао задатак да затвара правац Пљевља—Мелџак и да служи као резерва за правац према Буковици. Четврти пљеваљски батаљон је затварао правац Пљевља—Косаница. Бјелополски одред и Милешевски батаљон остали су на ранијим положајима. Главни штаб за Санцак преселио се почетком маја у Маоче.

У бјелополском срезу су партизанске снаге Бјелополског одреда држале у то време положаје према Бијелом Пољу и на граници среза према беранским и колашинским четницима. Једна јача италијанска колона, заједно са четницима, извршила је испад из Бијелог Поља 28. априла преко Кукуља у Горња Села ради пљачке. Италијански војници и четници опљачкали су неколико кућа, убили две жене, а партизанске положаје тукли из топова и минобацача. Пети бјелополски ударни батаљон привукао се непријатељу с леђа и у снажном нападу успео да га натера на повлачење. Плотуном из пушака погођен је на мазги товар са минама, што је изазвало јаку експлозију. Партизани нису имали губитака, док су Италијани имали 7 мртвих, међу којима је био и један официр.

Због ангажовања снага у офанзивним операцијама у источној Босни Италијанима су недостајале снаге за успешне операције у Санцаку и Црној Гори. Уколико се, међутим, непријатељска офанзива више развијала у источној Босни, утолико је Врховни штаб померао своје снаге

према Црној Гори и Санцаку. Четници Драже Михаиловића су и раније а и тада настојали да издејствују дозволу од Италијана за пребацивање својих формација са десне на леву страну Лима, где би узели активно учешће у борби тив партизана. Ову сагласност је коначно дао гувернер Црне Горе Пирцио Бироли. Мајор Милош Глишић, командант санџачких четнички одреда, обавестио је капетана Николу Кијановића још 25. априла да ће 26. априла доћи у Пријепоље на разговор са италијанским командантом пука „ради одобрења да наше трупе пређу Лим“. После тога требало је да Глишић отпутује у Беране на преговоре са командантом дивизије „Венеција“. Он је, међутим, 2. маја упутио писмо команданту италијанског пука у Пријепољу у коме га обавештава да је службено српечен, те је овластио капетана Николу Ш. Бојовића да у његово име води преговоре и закључи услове сарадње. Моли да се Бојовићу омогући превозно средство до Берана. У Новој Вароши се у то време налазио Зарија Остојић, који је са Глишићем и његовим штабом разрађивао план за пребацивање четничких трупа преко Лима ради напада на партизанску слободну територију. Требало је да санџачки четнички корпус наступи од Пријепоља према Каменој Гори, а одатле у правцу Коврена и Шаховића, где би дошао у везу са трупама Павла Ђуришића, па би даље заједнички наставили операције.

Николи Бојовићу су пред полазак у Беране писмено дата упутства којих се имао држати приликом преговора са Италијанима. Упутства су потписали и печатима потврдили мајор Глишић и капетан Вучко Игњатовић. У њима је између осталог писало и следеће:

„Борба против комуниста до потпуног ушгаггења без политичке акције. Потпуна слобода акције четничких одреда са знањем италијанске војне власти о правцу дејства. Сарадња Италијана. Четнички органи постављају своје општинске органе по селима... Четничка команда има право да користи вароши као базе за снабдевање... Пуна слобода кретања појединаца и јединица у селима а слободан пролаз кроз вароши свих четника снабдевених прописним објавама оверених од италијанске команде. Италијанска команда прима на негу и лечење рањене и болесне четнике... У Бистрици да се дотури манлихерове муниције бар 30 сандука и 20 сандука бомби „В“. Да нам се доделе два баџача и да се интервенише код дивизије „Венеције“ да нам се додели једна батерија за све време операција...”

Богдан Богдановић је 3. маја, из Бродарева упутио писмо мајору Глишићу, у коме га извештава да ће Павле

Ђуришић извршити „напад на комунисте“ 5. маја, па тражи да и четници са десне стране Лима узму учешћа у овом нападу правцем Слатина—Бијов гроб. Због тога тражи од Глишића 250 четника, а и он ће имати својих толико. Он је уверавао Глишића да је баш сада дошао моменат да се потпуно обрачуна са комунистима.

Након договора и примљених наређења од начелника Дражиног штаба Зарије Остојића мајор Глишић и капетан Игњатовић су отпутовали из Нове Вароши у Пљевља на разговор са командантом дивизије Пустерија генералом Ђованијем Еспозитом, који се ва стално инсистирање Павла Ђуришића сагласио да четничко-недићевске трупе под командом Глишића пређу на леву страну Лима. Павле Ђуришић је са својим снагама од Колашина, преко Бјеласице и преко Раките извршио напад 4. маја у правцу Мојковца, Поља и Бистрице. Он је желео да у томе нападу, који је назвао „пролећном офанзивом“, учествују и четничко-недићевске снаге из Србије и Санџака са десне стране Лима правцем Јабука—Камена Гора—Коврен—Шаховићи. На основу споразума са генералом Еспозитом и његовог одобрења, Глишић и Игњатовић су из Пљевала упутили 5. маја кратко наређење капетану Марковићу и Словићу у Нову Варош, тзоји су тражили да одређене четничке јединице буду спремне за покрет са обезбеђењем суве хране за три дана. У овом наређењу је речено да њих двојица одлазе 6. маја у Бијело Поље и да ће отуд благовремено издати потребна наређења.

Јединице Бјелопољског НОП одреда сукобиле су се са четницима Павла Ђуришића са десне стране Таре и после шесточасовне борбе биле приморане да се повуку из Мојковца преко Улошевине у правцу Сиге и Цера. Део Беранског батаљона и један вод из Бјелојевића остали су на Бјеласици за леђима четника и морали су под борбом да се пробијају у састав својих јединица. Четници су око подне ушли у Мојковац. Тада је 2. бјелопољски батаљон извршио бочни напад на четнике који су се налазили на Улошевини, нанео им веће губитке и потиснуо их према Мојковцу. Четници су се средили, извршили снажан противнапад и поново заузели своје раније положаје. Они су тог пута имали око 26 мртвих и више рањених, док су партизани имали 3 мртва, а 5 је рањено.

Четници су и са леве стране Таре извршили продор све до Бистрице и Добриловине, направивши тако дубоки клин између партизанских снага са леве и десне стране реке. Штаб бјелопољског одреда је планирао да код Мојковца пресече овај клин и утрази њихове сваге од Поља даље низ Тару. Али снаге из бјелопољског среза нису биле

у стању да саме изврше задатак. Зато је штаб одреда затражио од Главног штаба за Санџак два батаљона из Пљеваљског одреда. Четници који су били извршили напад на положаје 5. бјелопољског батаљона успели су да продру до села Ораховице, где их је батаљон задржао, прешао у противнапад и присилио их да одступе према Кнежевићима и Хуњавини. Тако су снаге Бјелопољског НОП одреда 4. маја увече биле на положајима Сига—Ком—Цер—Жарска коса—Рогов крш—Слијепач-мост—Палска коса—Туство и према Шаховићима Модри до—Градина.

Пред зору 5. маја партизанске јединице Бјелопољског одреда напале су четнике на линији Развршје—Бојна Њива—Улошевина, одузеле од њих те положаје и угрозиле Мојковац. Четници су на ту страну упутили јаче снаге са леве стране Таре и после жестоке борбе партизанске јединице су биле присиљене због недостатка муниције да се повуку на своје раније положаје.

Јединице Бјелопољског НОП одреда налазиле су се 6. маја на линији Сига—Ком—Цер—десна страна Лепешнице—Слијепач-мост—Туство—Модри до—Градина—Ливадице—Кукуљска коса—Букотичко брдо—Миоче. Тога дана је дотадашњи командант Бјелопољског одреда Велимир Терзић предао дужност Жарку Видовићу, пошто је он постављен за начелника Главног штаба Црне Горе и Боке.

Када је штаб Бјелопољског одреда обавестио Главни штаб за Санџак о ситуацији према Мојковцу и тражио помоћ, овај је онамо упутио милешевски батаљон, док је 4. пљеваљски одређен као резерва и упућен према Крупицама и Вашкову. На фронт према Мојковцу отишли су и чланови главног штаба за Санџак Миле Перунички и Бошко Ђуричковић ради организовања протеривања четника из Мојковца и евентуалног продора у четничку позадину. Главни пггаб је тада наредио 1. пљеваљском батаљону да заузме положаје јужно од Пљевља» ради затварања правца на путу Пљевља—Ђурђевића Тара, а 2. златарском батаљону да пређе из Поблаћа на простор Бабине—Јабука—Камена Гора, где се до тада налазио Милешевски батаљон. Главни штаб је истовремено обавестио Врховни пггаб да је овим померањем јединица ослабљена контрола на комуникацији Пљевља—Чајнице и да би му ради појачања на том правцу био неопходан 1. златарски батаљон, који се тада налазио уз снаге II пролетерске бригаде.

Чланови Главног пггаба за Санџак Перунички и Ђуричковић су, у договору са штабом Бјелопољског одреда, одлучили да изврше напад на четнике са десне стране Таре. Да би напад био свеобухватан и што успешнији, они су предложили црногорском оперативном пггабу да и његове јединице са леве стране реке изврше напад на четнике и то

9. маја у 2 часа. Међутим, делегат Главног штаба за Црну Гору и Боку Пеко Дапчевић планирао је напад и предложио је санџачком оперативном штабу да отпочне 8. маја у 2,30 часова. Као појачање свагама на десној страни Таре био је пребачен са леве стране реке 14. црногорски батаљон „Бајо Секулић”. Црногорски оперативни штаб је прихватио предлог санџачког оперативног штаба да напад отпочне 9. маја, док је санџачки оперативни штаб прихватио предлог црногорског штаба да се напад изврши 8. маја.

Оба штаба су сматрала да је тиме споразум постигнут и да су уговорени и дан и час заједничког напада на четнике са обе стране Таре. Међутим, курири који су преносили писма нису стигли на време. Санџачки штаб је извршио све припреме и издао наређење јединицама да напад отпочне 8. маја у 2,30 часова са три правца: 3. бјелопољски и 14. црногорски батаљон од Крсаца до пута који од села Лепенца води преко Улошевине ка Мојковцу, с тим да лево крило колоне нападне непријатеља на Суоврху, Милешевски батаљон и једна чета 3. бјелопољског батаљона да нападне на Бојну Њиву и садејствује са десном колоном при заузимању Суоврха, а 1. и 2. бјелопољски батаљон да заузме Развршје, Медено гувно и Пржиште ради пресецања одступнице четницима преко Бјеласице и у правцу Равне Реке.

Курири Пека Дапчевића су стигли ноћу између 7. и 8. маја у санџачки оперативни штаб, када су се јединице већ налазиле у покрету и нису могле бити обавештене пре почетка напада да се он одлаже за идући дан у исто време. Четрнаести црногорски батаљон је на време добио наређење директно од Пека Дапчевића, зато десна колона није ни пошла у напад. И тако не само што је изостао заједнички напад са обе стране Таре, него ни све јединице са десне стране нису у овоме нападу учествовале једновремено.

Средња и лева колона санџачких јединица извршиле су напад према наређењу у одређено време и на јуриш заузеле четничке положаје. Четници су били изненађени нападом и били су присиљени на одступање. Међутим, ни после тога десна колона није ступила у борбу. Четници су то искористили, па су све своје расположиве снаге бацили на средњу колону. Да би олакшао ситуацију овој колони, санџачки оперативни штаб је поново наредио 14. црногорском батаљону да ступи у борбу. И то наређење је остало неизвршено све док онамо није отишао Велимир Терзић. Десна колона је ступила у борбу када је средња већ била приморана на одступање. Тада су се четници бацили на десну колону и разбили је. За време те борбе једна група четника од Равне Реке успела је да протера партизанску посаду са Палске косе, да је заузме и угрози бокове средње и леве

колоне, које су одступале. И Италијани су заједно са четницима извршили напад у правцу Доњег Гранчарева и Бањег Села с обе стране реке Љешнице, али су их партизанске снаге на том сектору дочекале и спречиле у напредовању. Тога дана је на сектору Мојковца уведен у борбу и 4. пљеваљски батаљон, који је стигао изјутра око 7. часова, али он у борби није постигао очекиване резултате. У тој борби се нарочито истакао Милешевски батаљон, али је и он претрпео губитке. Четници су располагали са доста муниције и аутоматског оружја, затим минобацачима и једним топом од 65 мм. После борбе партизанске снаге су задржале положаје на линији Ком—Градац—Сига—Бурен—Соколовица. Партизани су тог пута претрпели теже губитке. У средњој колони погинула су три борца, међу којима и Драгомир Дивац, комесар чете у Милешевском батаљону, а 6 је рањено. Од бацачке mine су погинули Раде Радовић, заменик команданта Бјелопољског одреда. Љубомир Бакоч, командант 3. бјелопољског батаљона. Непријатељски губици су остали непознати.

После ове некоординиране и неуспеле борбе сашдачки оперативни штаб је примио писмо од Пека Дапчевића у коме је тражио да санџачке јединице изврше напад на десној страни Таре 9. маја. Санџачки оперативни штаб је затражио од Главног штаба за Санџак још један батаљон, јер јединице које су 8. маја учествовале у борби и претрпеле неуспех нису биле способне да и сутрадан саме ступе у борбу.

Црногорске јединице су извршиле напад на четнике са десне стране Таре. 9. маја у 2 часа. Главну ударну снагу су сачињавали 1. батаљон I пролетерске бригаде и Омладински батаљон Дурмиторског одреда. После жестоке борбе код Скаре и Вечериновца, ови батаљони су око подне заузеле Боровњачки крш према мосту код Мојковца и тиме пресекле одступницу оним четничким снагама које су се налазиле у Пољима. Четничке снаге су после подне извршиле скажан напад из Поља и Мојковца како би осигурале повлачење према Колашину. Оне су се тек увече, под заштитом мрака, пробијале кроз густу шуму и поново заузеле положаје на Вечериновцу, па су тамо борбе настављене и 10. маја. Непријатељ се повукао у правцу Колашина. У тим борбама четници су претрпели знатне губитке, али не и потпуни пораз, као што се очекивало да те остварен истовремени напад и са десне и са леве стране Таре. И партизанске јединице са леве стране реке претрпеле су осетне губитке.

Четничко-недићевске трупе су стигле у Пријеполје и прешле Лим 9. маја с намером да изврше напад на партизанску слободну територију од Јабукe у правцу Камена

Гора—Коврен, као што је ракије било договорено са Павлом Ђуришићем. Међутим, Ђуришић је због неуспеха код Мојковца тражио да се главнина трупа пребаци у Бијело Поље. То су захтевали и Италијани и они су већ били ставили на расположење своје камионе за пребацивање трупа. Глишић је пребацио део Пожешког одреда и Санџачки одред 10. и 11. маја у села Недакусе, Ракоње и Крушево. На тај простор је пребачено 800 четника. У Селџанима је био оставио део снага, наређујући Николи Кијановићу и Николи Бојовићу да у току 12. маја заузму Јабуку и наставе наступање раније предвиђеним правцем на Камену Гору и да до ноћи истог дана поседну положаје на линији Голи крш—Црни врх. Наређено им је да се повежу са четницима из Отиловића у пљеваљском срезу и да им нареду да они садејствују према Матаругама како би у току 12. маја стигли до Брезе.

Мајор Глишић је 13. маја примио телеграм од Милана Недића у коме му наређује да са трупима не прелази Лим. Глишић је истог дана упутио кратак извештај Недићу у коме га обавештава о већ распоређеним јединицама на левој страни Лима, тражећи од њега дозволу да оне тамо остану док се не очисти Санџак до Таре. Глишић је у свом извештају нарочито подвукао како су их Италијани лепо примили, нарочито пуковник Алберто Бараси, како су добили 50.000 метака и разделили их трупима и како добијају уредно добру храну и у довољним количинама. Поред тога, Глишић је извештавао Недића да је тражио од Италијана да му доделе за време операције 2 батерије топова, 12 минобачача, 20 аутскматских оружја, иотребну количину муниције за попуну утрошене као и да италијанске трупе садејствују кроз муслиманска села како би се избегли могући нежељени инциденти. Глишић је писао да му је та помоћ обећана, али ће је добити уз сагласност Павла Ђуришића. На овај извештај Недић је 17. маја телеграфски наредио Глишићу да одмах престане са радом на левој страни Лима због тога што „Врховна немачка команда не дозвољава акције...”. Глишић је са овим наређењем, такође телеграфски, упознао Павла Ђуришића, који га је телеграфски наговорио 18. маја да „не слуша наређења генерала Недића, јер наша цела акција мора да се продужи”. Глишић тог пута није послушао наређење Милана Недића.

У том временском размаку партизанске снаге су водиле борбу како са четницима Павла Ђуришића код Колашина, тако и са четничким формацијама мајора Глишића на Каменој Гори. Напад на Колашин је извршен 16. маја у 1,45 часова. У нападу је учествовао Милешевски батаљон, док је 1. плевалки батаљон стајао у резерви

заједно са 1. батаљоном I пролетерске бригаде и имали су задатак да се крећу правцем Велики Препран—Мор—Требаљево—Марково брдо, а даље ће према потреби добити наређења. Бјелопољски НОП одред добио је задатак да чврсто држи положаје на линији Пржишта—Медено гувно Развршје—Слијепач мост—Туство—Јабучно—Градина, како би затворио правце од Шишке, Равне Реке и Бијелог Поља ка Мојковцу, Церу и Шаховићима. Јединице овога одреда су имале задатак да 16. маја такође изврше напад у правцу Равне Реке, Бојишта и Церова.

Иако је било предвиђено да се налад на Колашин изврши наступањем партизанских снага са три стране, он се завршио неуспехом, јер ниједна нападна колона није могла да изврши добијени задатак, што значи да су задаци били нереални. Оперативни штаб није имао у виду неколико моментата приликом доношења одлуке о нападу на Колашин. Партизанске јединице су вишемесечним сталним покретима и борбама биле исцрпене. Исцрпеност се повећавала услед слабе исхране бораца, која се у пролећним месецима још погоршала. Нарочито је у време наређења за напад на Колашин снабдевање храном било веома слабо организовано. И поред такве ситуације, оперативни штаб је јединицама главне маневарске колоне наредио да изврше заобилазни покрет беспутним теренима од Мојковца преко планине Бјеласице до пута Матешево—Колашин, који је борцима узео и последње снаге. Колебљивост и несигурност бораца у тој борби испољила се и због тога што су имали веома мало муниције, док су је четници у борби против њих трошили неограничено.

У току дана четници су се средили, и када су им стигла нова појачања, они су извршили противнапад на партизанске снаге и потисли их са заузетих положаја. На захтев Италијана и четничко-недићевске трупе су извршиле тога дана напад према Мојковцу и према Шаховићима. Италијански авиони су по подне бомбардовали Мојковац, Добриловину, Бистрицу и Поља. Поред тога, једна група четника, под командом Радисава Јоксимовића, заузела је Бјелојевиће и Пржишта и тиме утродила повлачење леве колоне са Бјеласице. Партизанске снаге су биле принуђене да 17. маја воде борбу са овим четницима како би осигурале одступницу према Мојковцу. Неке јединице из колоне која се повлачила преко Бјеласице нису ни одступале на Мојковац, него су газом прешле Тару код Сјерогошта ноћу између 18. и 19. маја.

Према ранијем наређењу мајора Глишића, четници Николе Бојовића и Николе Кијановића извршили су 16. маја напад на Камену Гору преко Јабукe и Карошевине, а четници из пљеваљског среза од Отиловића на Обарде. На

Каменој Гори се налазио 2. златарски батаљон и једна десетина из Милешевског батаљона. Партизанске снаге су се повукле пред надмоћнијим непријатељем на шумовите и доминирајуће положаје између Камене Горе и Козице. Четници су на Каменој Гори пљачкали по кућама и односили све што им се свидело.

Златарски батаљон је одлучио да нападне четнике 17. маја и затражио је помоћ од Главног штаба за Санџак. Изјутра 17. маја стигао је на положај 2. златарског батаљона заменик команданта Главног штаба за Санџак Миле Перуничкић и обавестио их да ће доћи у помоћ 4. пљеваљски батаљон. Овај батаљон је примио наређење у Крупицама и није стигао на време. Да се не би изгубило у времену, 2. златарски батаљон и десетина Милешевске чете сами су извршили напад. Партизани су изненадили четнике и борба се од почетка повољно развијала. Нешто касније стигао је и 4. пљеваљски батаљон, који је из марша ушао у борбу. У снажном јуришу четници су били разбијени и натерани у бекство. Они су бежећи бацали торбе са опљачканим стварима, поњаве и посуђе. У борби се нарочито истакла Трећа чета 2. златарског батаљона, као и њен командир Живко Љујић. Погинуо је један борац из Милешевског батаљона, док су два рањена из Златарског и један из Пљеваљског батаљона. Четници су на бојишту оставили 24 мртва, док је 6 заробљено. Запаљено је више пушака и неколико хиљада пушчане и митраљезке муниције, као и један минобацач, тешки митраљез, пушкомитраљез и противавионски митраљез. Поред тога, запаљена је комора са штапском архивом и другим стварима.

Увиђајући да су главне непријатељске снаге концентрисане од Црне Горе и уз лимску долину и да врше снажне обухватне нападе на слободну територију у бјелопољском срезу, Главни штаб за Санџак је прегруписао све своје расположиве снаге у том правцу, остављајући у пљеваљском срезу слабије делове неких јединица и позадинске чете. Он је половином маја наредио 1. златарском и 2. пљеваљском батаљону да се са простора Бољанићи—Чајнице преместе у правцу Камене Горе. Од Пљеваља тих дана није било јаче непријатељске активности, сем демонстративних испада. Тако су 17. маја изјутра Италијани у јачини једног батаљона, са групом четника, извршили испад из Пљеваља до Потпећа, док је у правцу Матаруга упућена мања група четника. На томе сектору партизани су имали свега половину 3. пљеваљског батаљона и нешто позадинских снага. Када је непријатељ приметио партизанске положаје, он их је засуо ватром из топова и минобацача, али се није даље померио, Италијани су се после подне повукли, а партизани

су нагтали четнике и прогонили их до близу Пљеваља. Четници су том приликом имали неколико мртвих.

Мајор Глишић је у међувремену, према наређењу Драже Михаиловића, повео под својом командом у напад и на бјелопољском сектору, јединице које су се налазиле у селима поред Лима између Бродарева и Бијелог Поља. У напад су пошли и четници из Бијелог Поља. Они су извршили напад са три стране. Једна колона је нападала од Бијелог Поља на Јабучно и Градину, друга од Сутивана преко Ујнича на Гранарево, а трећа преко Кичаве. Главне партизанске снаге бјелопољског среза биле су у то време ангажоване према Мојковцу, зато је непријатељ, захваљујући својој великој надмоћности у људству и наоружању, потискивао мање и слабо наоружане позадинске чете. Оне су се одупирале четничким нападима и под борбом се повлачиле. У току 17. маја партизани су заузели положаје на линији Барице—Пандурица—Жубер. Четници Павла Ђуришића су 19. маја пошли у напад од Колашина долином Таре према Мојковцу. Они су истог дана заузели Боровњачки крш према мосту код Мојковца на левој страни Таре. Црногорске партизанске јединице су се ноћу између 19. и 20. маја повукле на прилазе Сињавине.

Санџачке партизанске снаге су и поред непријатељске надмоћности одолевале нападима и прелазиле у контранападе. Главни штаб за Санџак је оријентисао два латарска батаљона и 4. пљеваљски са положаја Камена Гора—Коврен према положајима четничких снага мајора Глишића на Грабу и Лиси. Четничке снаге су се плашиле да предузму напад против партизана, јер је изостало садејство четника Бојовића и Кијановића правцем Јабука—Камена Гора—Коврен због пораза на Каменој Гори. Од тог пораза ови четници су се споро прикупљали. Мајора Глишића је напустило стрпљење. Он је 20. маја упутио претеће наређење Бојовићу и Кијановићу да са својим јединицама одмах крену у правцу Црног врха и одатле ухвате везу са четничким снагама на Лиси. Поред тога, он је уггутио и наређење Вучку Игњатовићу у Новој Вароши да отуд хитно пошаље нове снаге.

У току 20. маја четничко-недићевске снаге такозваног Санџачког корпуса заузеле су положаје на линији Орловача—Равна Река—Шаховићи, а четници Павла Ђуришића на линији Свешка—Рудник—Петелка—Жари. У томе је Никола Бојовић известио Глишића да му је командант дивизије „Пустерија“ наредио да се њихови четници повуку у Нову Варош. Глишић је о томе обавестио Павла Ђуришића, који је захтевао од Глишића да неизоставно настави са наступањем, без обзира на последице, пошто би у против-

ном све пропало. Глишић је и од Драже Михаиловића добио наређење да настави са нападима.¹

Четаици Николе Кијановића и Бојовића, појачани деловима Пожешког четничког одреда, поново су напали Камену Гору 21. маја и заузели је без отпора, јер се 2. златарски батаљон био повукао у Козице. Да би се спречио продор ових четника према Коврену, Главни штаб за Санџак наредио је 1. златарском и 2. и 4. пљеваљском батаљону да спрече њихово повезивање са четницима на Равној Гори. У томе је наступила криза у 4. пљеваљском батаљону и он се због непријатељске пропаганде унутар батаљона и деморализације бораца распао за неколико дана.

У току ноћи између 21. и 22. маја четници су се са Камене Горе неопажено провукли шумовитим тереном поред 2. златарског батаљона, и сматрајући да им је пут слободан према Коврену, наставили у том правцу убрзаним маршем. Изјутра 22. маја 1. златарски батаљон се изненада сукобио на Марену са овом четничком колоном. Он је ступио у борбу и одмах извршио јуриш, али су то учинили и четници. Нешто касније стигао је и улетео у борбу и 2. златарски батаљон, а затим и 2. пљеваљски. Не само да је борба вођена прса у прса, него су се по шуми измешали партизани и четаици, ловeћи једни друге. Након оштре борбе и узастопних јуриша у времену нешто више од једног часа код четаика је наступила деморализација. Међутим, и партизани су остали без муниције,² па су се морали повући иза Кланца, на коме се водила борба. Истовремено су се као поражени повукли и четници, који се нису зауставили све до близу Пријепоља. У борби на Марену четници су оставили око 30 лешева, али су и партизани имали 11 погинулих и 5 рањених бораца и руководилаца.

Мајор Глишић није знао да су се четници повукли са Марена, па је пред вече 22. маја послао Бојовићу наређење да продужи са нападом и наступањем како би 23. маја стигао на линију Буситка—Вртошевићи—Коковина. Игњатовићу је наредио да најхитније упути одред Бањовића, за који су већ послати и камиони. Одред мајора Бањовића је пребачен у току 23. маја кроз Пријепоље на леву страну Лима. Тамо су прикупљене и четничке групе Бојовића и Кијановића, па су сви до јутра 25. маја били пре-

¹ Бојовић је погрешно разумео „лаређен.е” команданта дивизије „Пустерија”. Командант је Бојовића упознао са једним ранијим телеграфским наређењем Недића. Док се све ово разјаснило, прошла су два дана без четничких напада.

* Командант Другог златарског батаљона Слободан Никачевић имао је у пушци још само један метак. У таквом су положају били и многи борци и руководиоци тиз партизанских јединица.

бачеки камиогоша до Бродарева, а одатле су сврстани у јединице наставили покрет према Коврену.

На Црном језеру код Жабљака одржано је 21. маја саветовање под руководством друга Тита. Овове саветовању су присуствовали Војо Лековић, члан Обласног комитета, и Велимир Јакић, командант Пљеваљког НОП одреда. На крају саветовања дошло се до закључка да услед непријатељске офанзиве може доћи до повлачења партизанских снага из Санцака, Црне Горе и Херцеговине. Због тога је било одлучено да се повлачење, уколико до њега дође изврши у правцу западне Босне. Том приликом Обласном комитету КПЈ за Санцак и Главном штабу НОП одреда за Санцак остављено је да сами одлуче да ли ће партизанске снаге напуштати Санцак. У директиви Врховног штаба је стајало: „Одржати организовано језгро на најподеснији начин, располажући својим резервама самостално". Оваква одлука Врховног штаба уследила је после анализе и оцене ЦК КПЈ о раду партијског и војног руководства Санцака у току 1941. и у првој половини 1942. године.³

У Маочу је 23. маја одржан заједнички састанак Обласног комитета и Главног штаба за Санцак. После дискусије о новонасталој ситуацији услед непријатељске офанзиве на слободну територију Санцака, Црне Горе и Херцеговине донета је одлука да се повуку све јединице са бјелопољског сектора преко Маоча и Барица у правцу Кооанице и даље према Тари, ради одржавања везе са партизанским снагама на левој страни реке, као и да се остане на територији Санцака „до последњих могућности, повлачећи се ка планинском масиву Краљеве горе и ЈБубишње и осигуравајући себи могућност пребацивања Челебићи—Узлуп и даље". Поред тога, на том састанку је одлучено да се из два златарска батаљона одабере 50 бораца, који ће под руководством Момира Бошковића и Слободана Никачевића прећи на десну страну Лима и тамо политички радити у народу, вршити диверзије и извиђања. Од преосталих бораца два златарска батаљона решено је да се формира један батаљон.⁴ Даље је решено да у Санцаку остану средња руководства организација Комунистичке партије за бјелопољски, пљеваљски и милешевски срез и изван број чланова КП и СКОЈ који ће радити у народу. Одлучено је да остане и Обласни комитет КПЈ за Санцак. За секретара Обласног комитета дошао је Мишо Цветковић,

³ Иво Лола Рибар у писму Едварду Кардељу од 7. јула 1942. године износи закључак ЦК КПЈ да се „у Санцаку као и у Србији испривно радило".

⁴ Штаб новоформираног Златарског батаљона, са 195 бораца, сачињавали су: командант Момир Пуцаревић, заменик Чедомир Друловић, политички комесар Јово Грбовић и заменик Јездимир Ловић.

до тада организациони секретар истог комитета, а за организационог секретара Данило Кнежевић, који је до тада био секретар Обласног комитета СКОЈ.

На основу ових одлука Главни штаб за Санџак наредио је свим јединицама које су се налазиле на територији бјелополског среза да ноћу између 23. и 24. маја почну повлачење са те територије. Са врло малим закашњењем и Павле Ђуришић је предузео мере да онемогући повлачење партизанских јединица. Он је 24. маја пребацио на леву страну Таре одред Радосава Јоксимовића, са задатком да онемогући сваки прелаз на леву страну ове реке. Једна колона четника мајора Глишића добила је задатак да наступа правцем Крупице—Премћане—Тара, а Италијани и бјелополски четници од Шаховића. Међутим, партизанске јединице су већ биле ван домашаја ове непријатељске блокаде. И 25. маја увече све партизанске јединице су се налазиле на простору Косаница—Глибаћи. У неким партизанским јединицама током овог повлачења наступило је осипање бораца. Један број бораца није био спреман, ма и привремено, да напусти свој крај, а други се деморалисао у првој јачој неуспелој борби против непријатеља, као и због тога што су скоро сасвим остали без муниције. Они су самовољно напуштали јединице, кријући се у почетку по шумама око својих кућа.

Док су четници наступали од Мојковца и од Бијелог Поља са планом да изврше опколјавање једног дела партизанских снага, и док су се те снаге повлачиле према Косаници, Италијани су такође отпочели своје офанзивне операције на територији пљеваљског среза. Они су 25. маја наступили према Мељаку у два правца: Бољанићи—Градац—Мељак и Пљевља—Шљиванско—Мељак. Једна колона је наступала од Пљеваља према Косаници, али су је на путу дочекале партизанске снаге и она је скренула у правцу Глибаћа. Са италијанским трупима наступали су и пљеваљски четници. Трећи пљеваљски батаљон се сукобио са италијанском колоном која се кретала ка Шљиванском, ступио у борбу и нанео непријатељу губитке, али је био присиљен да се повуче. На том наступању Италијани су пљачкали по селима и палили куће. Пред овом најездом паликућа и пљачкаша народ се масовно склањао у шуме. Италијани су попалили Драгаше, Горње Село, Крушево, Какмуже, Лађане, Мељак, део Косанице, Глибаће и друга села.

У току 28. маја партизанске снаге су водиле оштре борбе против непријатеља између Косанице и Глибаћа. У тој борби су се нарочито истакле јединице Бјелополског одреда, које су у једном моменту сачекале италијанску колону и са врло блиског одстојања отвориле ватру на њу,

Део III пролетерске бригаде на одмору у близини Мркоњићграда крајем августа 1942. године

наневши јој знатне губитке. Италијани су се разбежали, остављајући на положају оружје, муницију и опрему. Због брисаног простора и каснијег појачања и противнапада Италијана, партизани нису могли доћи до плена. Пред вече су се партизанске снаге повукле на западну ивицу Глибаћа и ту заноћиле. Италијани су заноћили на Косаници под шаторима. Главни штаб за Санџак није планирао ноћни напад на Италијане због тога што су их четници тако обезбеђивали да није било могуће извођење изненадног напада. И у току 29. маја партизанске снаге су водиле борбу против непријатеља. Непријатељ је тога дана располагао са два тенка и два топа више него претходног дана. Он је несметано тукао положаје партизанских јединица артиљеријском и минобачачком ватром, али и поред више покушаја није успео да потисне партизане и овлада њиховим положајима. Милешевски батаљон је од артиљеријске ватре претрпео велики губитак. Погинули су Добрица Баковић, командант батаљона, Свето Пејовић, командир чете и неколико бораца.

Главни штаб је одлучио да у сумрак 29. маја почне покрет **јединица** према Бобову, како се не би губиле узалудне жртве у фронталној борби са непријатељем. Повлачење **Јединица** је извршено у две колоне. На положају према непријатељу остављен је Златарски батаљон ради одржавања контакта са Штабом ако се он буде повукао према Пљевљима⁵ или да послужи као заштитница осталим партизанским снагама, уколико непријатељ буде наставио са надирањем и према Бобову. Италијани се нису повукли него су наставили опрезно наступање. Испред њих су се кретали четници и обезбеђивали их од изненађења и дању и ноћу.

Штаб пљеваљског одреда је одредио свој 3. батаљон да затвори прелаз преко Црвеног Ждријела на планини Љубишњи. И непријатељ је 31. маја наступао преко ове планине. Батаљон је прихватио борбу, али је био одбачен са својих положаја и непријатељ је наставио да се пење гребеном Велике Љубишње. И у овом батаљону је наступило критично стање. Трећа чета је потпуно нестала. У таквој ситуацији борци батаљона, иако су у ранијим борбама показивали храброст, нису могли да издрже у заштитници, јер су се морали повлачити уз борбу трпећи велике губитке.

Друг Тито је 29. маја послао наређење другу Александру Ранковићу Марку, који се тада налазио у Лијећевини, да се II пролетерска бригада одмах упути са простора Челебића у Пишће. У истом наређењу је речено да ту про-

* Главки штаб за Санџак је рачунао и на могућност да се Италијани повуку у Пљевља.

сторију, коју напусти II пролетерска бригада, запоседну јединице Главног штаба за Санџак. Друг Марко је 30. маја упутио Главном пглабу за Санџак наређење, у коме је означио простор који треба да поседну његове јединице после упућиваша II пролетерске бригаде ггреко Таре. Истим наређењем је стављено у задатак Главном пглабу за Санџак да преузме команду и над јединицама Гојка Крезовића. затим да неколико мањих јединица „од одабраног и најсигурнијег људства" остави у Санџаку ради дејства у непријатељској позадини, да се храна и стока пгго пре евакуише на Рудине, да се поруши мост на Тари код Тепаца и упуте извиднице у правцу Левертаре, које ће бити у стању да спрече оправку моста на Тари, као и да се изврши повлачење јединица преко Узлупа на Пиву уколико буду принуђене на повлачење.

Главни пглаб је поступио према наређењу друга Марка. Санџачке јединице су 1. јуна стигле на простор Вјерновићи—Челебићи—Мепггровац. Тадасу Војо Лековић и Бошко Ђуричковић упознали друга Марка са ситуацијом у Санџаку и са стањем у јединицама. Када су му изнели да су борци скоро сасвкм остали без муниције, друг Марко је извршио нови распоред санџачких јединица, о чему је известио друга Тита. Распоред је извршен до 3. јуна: Златарски батаљон је одређен на простор Ријека—Челебићи, са задатком да затвара правац Мељак—Челебићи, 1. бјелопољски батаљон у Селиште, ради извиђања и затварања правца од Коњског поља, 2. бјелопољски батаљон у Мештровац, са задатком да извиђа дрема Љубишњи и обезбеђује правац Пандурица—Узлуп, јединице Пљеваског одреда у Шћепан пол>е, ради одмора и реорганизације батаљона и ради извиђања, Милешевска чета на Узлуп, ради обезбеђења моста.

Са партизанским јединицама повукао се из Санџака и изванредан број породица. Њих је друг Марко упутио 1. јуна у Ђурево. Истог дана је наредио 3. батаљону I пролетерске бригаде да смести те породице и да им обезбеди исхрану преко народноослободилачког одбора или појединих одборника.

Врховни пглаб је 4. јуна обавестио друга Марка о новонасталој ситуацији, која је захтевала да се јединице пребаце преко Таре. У томе смислу упућено је и наређење Главном штабу за Санџак. Према томе наређењу требало је један батал>он пребацити у Мратиње, а један у Рудине. Све остале једикице из Санџака, са Драгачевско-челебићким добровол>ачким баталлном, према поменутом наређењу, требало је пребацити на простор Попов мост—Врбница. У писму друту Марку и у наређењу Главном штабу било је речено да се од санџачких јединица формира бригада.

Око формирања санџачке и црногорских бригада друг Тито је још раније водио прелиску са другом Марком. У писму другу Марку од 31. маја друг Тито је између осталог писао:

„... Ја намеравам сада створити од црногорских ударних батаљона који су се повукли једну или две ударне пролетерске бригаде, које ће бити језгро црногорских партизана и ударна сила против четничких бандита. Исто тако мислим створити од санџачких батаљона једну ударну пролетерску бригаду, а у позадини ћемо оставити мање партизанске јединице и део партијског актива, који ће водити партизански начин ратовања и стварати услове за нови полет устанка ...”

На ово писмо друга Тита друг Марко је одговорио 3. јуна:

„Добра је замисао о стварању нових ударних бригада. Само треба настојати да свуда у позадини непријатеља остану јаке партизанске групе. Стварањем нових бригада поставља се и питање њиховог правца. питање освајања нових територија. Ти свакако имаш тај план”.

После директиве од 2. јуна да се формира санџачка бригада, друг Марко је написао другу Титу 5. јуна у 2,50 часова следеће:

„Прилажем препис наредбе друга Арса. У вези с тим сада смо завршили састанак са друговима Лековићем и Тршом. Потребне мере за формирање бригаде, као и команде батаљона предвидели смо и од овога момента прилази се њиховом споровађењу у живот. У току данашњег дана отпочиње пребацавање на ову страну Таре. У састав бригаде улазе пет батаљона са укупно 743 бораца ..

А 7. јуна друг Марко је известио Тита да је „из санџачких јединица формирана бригада и зове се III пролетерска народноослободилачка ударна бригада”. Даље је друг Марко обавештавао да су формиран пролетерски батаљони ове бригаде и 5. јуна напустили челебићку просторију у најбољем реду и о њиховом распореду на левој страни Таре.

Штаб III пролетерске бригаде сачињавали су: командант Владимир Кнежевић Волођа, заменик команданта Миле Перуничкић, политички комесар Велимир Јакић, заменик Војо Лековић и начелних Ратко МЈаргиновић. Војо

ЛековЉћ је изнад Пиве био одсечен од четника одмах после оснивања бригаде па се вратио за Санцак. Тада је за заменика политичког комесара дошао Рифат Бурџовић Тршо.

Тако су се партизанске јединице из Санцака сврстане у своју Пролетерску бригаду, повукле пред надирањем бројно и наоружањем много јачим непријатељем са територије на којој су непуну годину дана водиле кржаве и тешке борбе. Али ово повлачење није значило и прекид борбе народа у Санцаку. Борбу народа Санцака су продужили борци нове бригаде у другим крајевима наше земље против истог непријатеља који се налазио и у Санцаку. Они су заједно са осталим бригадама народноослободилачке војске из целе земље проносили заставу револуционарне ослободилачке борбе, братства и јединства наших народа широм Југославије. И сам народ у Санцаку је такође наставио борбу под условима страховитог терора окупатора и домаћих издајника — четника Драже Михаиловића и муслиманске милишгје.